

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Η αποτελεσματικότητα
του «μικρού κράτους»: μύθος η
πραγματικότητα;

Αλκαίος Ευάγγελος Κουκάς
Α.Μ. 462

Τριμελής επιτροπή
Βάλια Αρανίτου (επιβλέπουσα)
Γιάννης Καραγιάννης
Ευθύμης Παπαβλασσόπουλος

Κρήτη, Ρέθυμνο

2019-2020

Περιεχόμενα

Τίτλος	σελ. 1
Περιεχόμενα	σελ. 2
Πρόλογος	σελ. 3
Κεφάλαιο 1-Θεωρίες κράτους και το «μικρό κράτος»	σελ. 6
Κεφάλαιο 1.1- Θεωρία ορθολογικής επιλογής	σελ. 6
Κεφάλαιο 1.2- Άλλες θεωρίες περί κράτους	σελ. 9
Κεφάλαιο 2 Επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα υπέρ του «μικρού κράτους»	σελ. 13
Κεφάλαιο 2.1- Τα επιχειρήματα του F. A. Hayek πάνω στον ρόλο του κράτους	σελ. 13
Κεφάλαιο 2.2- Οι θέσεις του M. Friedman έναντι της κρατικής παρέμβασης	σελ. 18
Κεφάλαιο 2.3- Παγκοσμιοποίηση και «μικρό κράτος»	σελ. 32
Κεφάλαιο 3- Αδυναμίες των θεωριών περί «μικρού κράτους»	σελ. 36
Κεφάλαιο 3.1- Γιατί η ανάλυση της ιστορικής εφαρμογής των ιδεών του «μικρού κράτους» αποτελεί εγχείρημα δυσανάλογης δυσκολίας	σελ. 36
Κεφάλαιο 3.2- Προβλήματα θεώρησης αύξησης της ελευθερίας εντός ενός «μικρού κράτους»	σελ. 40
Κεφάλαιο 3.3- Μέσο βιοτικό επίπεδο και «μικρό κράτος»	σελ. 50
Συμπεράσματα	σελ. 61
Βιβλιογραφία	σελ. 63

Πρόλογος

Σκοπός του κειμένου αυτού είναι να εξετάσει την έννοια και τα επιχειρήματα που αναπτύσσονται γύρω από τη λογική του «μικρού κράτους» έναν όρο που αναφέρεται όλο και περισσότερο στην πολιτική της εποχής. Πιο συγκεκριμένα, φιλοδοξεί να αποτυπώσει εάν και κατά πόσο μία κοινωνία ελαχίστου κράτους έχει όντως καλύτερα υλικά αποτελέσματα και περισσότερο ηθική υπόσταση σε σχέση με μία κοινωνία στην οποία το κράτος έχει πιο πολλές αρμοδιότητες, επιχείρημα που οι υπέρμαχοι μίας τέτοιας κοινωνίας υποστηρίζουν.

Τι είναι όμως το μικρό κράτος; Είναι μία έκφραση που προέρχεται από το αγγλικό *small government* ή *limited government*, και θα μπορούσε ίσως να μεταφραστεί καλύτερα ως «μικρή κυβέρνηση» ή «περιορισμένη κυβέρνηση» και μάλλον θα μπορούσε έτσι να εκφράσει πιο αντικειμενικά την έννοια που ο όρος αυτός προσπαθεί να επικοινωνήσει. Στην πράξη όμως, η έκφραση «μικρό κράτος» έχει περάσει ως τέτοια στο πολιτικό λεξιλόγιο της χώρας, και ως εκ τούτου έτσι οφείλει να χρησιμοποιηθεί, ακόμα και αν αυτή δεν αποτελεί δόκιμο όρο.

Αυτό ωστόσο από μόνο του δεν εξηγεί τι είναι το «μικρό κράτος». Πολλοί πολιτικοί όροι δύσκολα ορίζονται, διότι δε χρησιμοποιούνται στην πράξη έτσι, ώστε να σηματοδοτούν πάντα το ίδιο περιεχόμενο. Το κείμενο αυτό θα επιχειρήσει να το ορίσει και, όπου το αναφέρει, θα αναφέρεται στον όρο που θα διευκρινιστεί στην συνέχεια. Ο όρος αυτός, κατά τη γνώμη του συγγραφέα του κειμένου μπορεί να είναι άμεσα προερχόμενος από τη θεωρία του *laissez-faire*, αλλά δεν αποτελεί έννοια ταυτόσημη με αυτή και ενδεχομένως ούτε και απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξή της. Ενώ η θεωρία του *laissez-faire* αφορά το διαχωρισμό αγοράς και κράτους, με το κράτος να μην παρεμβαίνει στην αγορά, το μικρό κράτος αφορά τη διαρκή όσο το δυνατόν μείωση και σμίκρυνση του κράτους και των αρμοδιοτήτων του προς όφελος και μεγέθυνση των τομέων που ελέγχονται ή εξαρτώνται από την ελεύθερη αγορά, η οποία θεωρείται πιο ικανή να αντιμετωπίζει σχεδόν όλα τα προβλήματα. Όταν λοιπόν το κείμενο αυτό αναφέρεται στο «μικρό κράτος» και σε ιδεολογίες που το

προασπίζουν, αφορά φιλοσοφίες, θεωρίες, επιχειρήματα και πολιτικές που θεωρούν ότι οτιδήποτε πράττει το κράτος χωρίς να έχει ιδιωτικούς ανταγωνιστές είναι μη αποδοτικό ή μη ηθικό, εφ' όσον μπορεί ναπραχθεί με οποιοδήποτε τρόπο μέσω της αγοράς και του ανταγωνισμού. Ο ορισμός αυτός δεν αφορά όλα τα επιχειρήματα κατά ορισμένων πρακτικών ή αρμοδιοτήτων του κράτους, ούτε και τα επιχειρήματα που αφορούν το διαχωρισμό κράτους και αγοράς εν γένει, αλλά μόνο εκείνα που έχουν ως σκοπό να ελαχιστοποιήσουν το κράτος όσο γίνεται σε σχέση με την ελεύθερη αγορά ή την οικονομία, με βασική εναρκτήρια αρχή την αναποτελεσματικότητά ή την ηθική κατωτερότητα του, λόγω της εγγενούς υπόστασής του ως κράτος, όπως και αν η υπόσταση αυτή δικαιολογείται ως κάτι το αρνητικό. Πρέπει, ακόμα, να διευκρινιστεί ότι το «μικρό κράτος» δεν νοείται απ' όλους τους θεωρητικούς που το υποστηρίζουν ως ένα ανίσχυρο εν γένει κράτος, αλλά μάλλον ένα κράτος που στερείται αρμοδιοτήτων, αν και το κατά πόσο ένα ελαχιστοποιημένο κράτος μπορεί να παραμένει στην πράξη ισχυρό απέναντι στην αγορά είναι κάτι που θα συζητηθεί στη συνέχεια. Είναι πιθανό λοιπόν κάποιος να επιχειρηματολογήσει για ένα κράτος με ελάχιστες αρμοδιότητες που όμως είναι πολύ ισχυρό όσον αφορά τις αρμοδιότητες αυτές. Ένα τέτοιο επιχείρημα θα θεωρηθεί ως επιχείρημα υπέρ ενός «μικρού κράτους», δηλαδή ενός κράτους περιορισμένου όσο είναι δυνατόν σε όσους παράγοντες δεν θεωρείται ότι μόνο αυτό είναι ικανό να εφαρμόσει, αλλά ισχυρού σε αυτούς που όντως θεωρείται ότι μόνο το κράτος μπορεί να έχει την αρμοδιότητα να εφαρμόσει, όπως η τήρηση του νόμου και του περιβάλλοντος στο οποίο λειτουργεί η αγορά.

Ο ορισμός αυτός μπορεί να είναι κάπως αφηρημένος, καθότι η διαχωριστική γραμμή μεταξύ της επιθυμίας της σμίκρυνσης του κράτους για κάποιο συγκεκριμένο λόγο και της εν γένει ελαχιστοποίησής του σε σχέση με την αγορά δεν είναι πάντα ξεκάθαρη. Κατά βάση όμως το κείμενο αυτό, όταν αναφέρεται σε υπέρμαχους της θεωρίας του «μικρού κράτους», θα αποπειραθεί να ασχοληθεί με συγγραφείς και θεωρίες των οποίων η θέση στη διαχωριστική αυτή γραμμή είναι εμφανής, πλην ενός, του F. A. Hayek, που παρουσιάζεται ως υπέρμαχος λόγω της ιστορικής του επιρροής στις θεωρίες αυτές. Παρ' όλα αυτά θα διευκρινιστεί βάσει επιχειρημάτων το ότι, παρά την ιστορική επιρροή του συγγραφέα αυτού, δεν μπορεί να θεωρηθεί στην πράξη υπέρμαχος του μικρού κράτους και γι' αυτό το λόγο ή ιστορική του επιρροή θα διαχωριστεί από την ολοκληρωμένη του θεώρηση.

Ο τρόπος με τον οποίο θα αναλυθεί το μικρό κράτος θα γίνει μέσω τριών θεματικών ενοτήτων. Στην πρώτη ενότητα θ' αναφερθούν οι θεωρίες περί κράτους και το κατά πόσο η κάθε μία από αυτές είναι συμβατή ή όχι με το «μικρό κράτος». Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στη θεωρία της ορθολογικής επιλογής, η οποία αποτελεί την βασικότερη θεωρία που προασπίζει το «μικρό

κράτος», ενώ οι υπόλοιπες θεωρίες θα παρατεθούν μάλλον περιληπτικά και μόνο όσο χρειάζεται για να γίνει εμφανής η σχέση τους με την έννοια αυτή. Στην δεύτερη ενότητα θ' αναφερθούν μετά μερικού σχολιασμού τα επιχειρήματα των M. Friedman και F. A. Hayek, ως βασικά ιστορικά επιχειρήματα που επηρέασαν τη διαμόρφωση της έννοιας αυτής. Θα παρουσιαστούν ακόμα τα επιχειρήματα του F. A. Hayek που στην πραγματικότητα τοποθετούνται μάλλον εναντίον του «μικρού κράτους» καθώς επίσης και οι αλλαγές που επιφέρει η σύγχρονη έννοια της παγκοσμιοποίησης στην όλη συζήτηση. Επιπλέον, στην τελευταία ενότητα θα παρουσιαστούν κριτικά οι θεωρητικές και πρακτικές αδυναμίες που μπορεί να έχει η θεωρία αυτή, όπως τουλάχιστον έχει υποστηριχθεί από τους υπερασπιστές της που εμφανίζονται στο παρόν κείμενο, ελέγχοντας παρά την πρακτική έλλειψη εμπειρικών στοιχείων που να στηρίζουν απόλυτα κάποια τοποθέτηση το κατά πόσο ένα «μικρό κράτος» ωφελεί την ελευθερία και το μέσο βιοτικό επίπεδο.

Κεφάλαιο 1

Θεωρίες κράτους και το «μικρό κράτος»

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρατεθούν οι πιο γνωστές θεωρίες κράτους, ξεκινώντας από τη θεωρία της ορθολογικής (η δημόσιας) επιλογής, η οποία αποτελεί τη θεωρία που συνάδει πιο πολύ με το «μικρό κράτος». Ιδιαίτερο βάρος θα δοθεί στην άποψη που η κάθε θεωρία έχει, ή θα μπορούσε εύλογα να υποτεθεί πως έχει, για το «μικρό κράτος». Κατά τα άλλα, οι θεωρίες εκτός αυτής της ορθολογικής επιλογής θα αναφερθούν εξαιρετικά περιληπτικά.

Κεφάλαιο 1.1- Θεωρία ορθολογικής επιλογής

Η θεωρία της ορθολογικής (η δημόσιας) επιλογής είναι η θεωρία που κατά κανόνα στηρίζει το «μικρό κράτος». Σύμφωνα με τον A. Hindmoor άλλωστε, αυτή η θεωρία ήταν που κατέστη πνευματικός υποστηρικτής των προσπαθειών του R. Reagan και της M. Thatcher για συρρίκνωση των ορίων του κράτους και των αρμοδιοτήτων της κυβέρνησης. Αποτελεί επομένως θεωρία μείζονος σημασίας για την εποχή μας. Διότι ενώ αρχικά (το 1960, όταν φαίνεται να πρωτοεμφανίζεται) δεν ήταν γενικά αποδεκτή στους πανεπιστημιακούς κύκλους, κέρδισε έδαφος με το χρόνο σταδιακά, έτσι ώστε στη δεκαετία του 1990, να καταλήξει να αποτελεί σημαντικό θέμα τόσο της Πολιτικής Επιστήμης, όσο και της πολιτικής εν γένει (αν και με τρόπο εκλαϊκευμένο). Και ενώ το απόγειο της επιρροής της έχει παρέλθει, εξακολουθεί ωστόσο να έχει επιρροή στην πολιτική σκηνή μέχρι σήμερα και μάλλον έχει καταφέρει να επηρεάσει σημαντικά τον κόσμο, (Hindmoor, Α.σελ. 138-139, 164-165). Το αν το απόγειο της επιρροής της συγκεκριμένης θεωρίας έχει όντως παρέλθει, όπως θεωρεί ο Hindmoor, δεν είναι και τόσο σίγουρο. Αυτό που πάντως είναι βέβαιο είναι ότι η θεωρία αυτή αποτελεί τη βασική κρατική θεωρία που υπερασπίζεται το «μικρό κράτος»,

Σύμφωνα με τον Hindmoor οι θιασώτες της χρησιμοποιούν τους όρους «κράτος» «κυβέρνηση» και «δημόσιος τομέας» ως συνώνυμους, αντιμετωπίζοντας τόσο τα αποτελέσματα όσο και την αιτιολογία των πράξεων των κυβερνήσεων με εχθρότητα. Αυτού του είδους η θεώρηση πρεσβεύει ότι οι πράξεις αυτές είναι, στην καλύτερη περίπτωση, αναποτελεσματικές. Γενική παραδοχή της είναι η οικονομολογική προσέγγιση ότι οι άνθρωποι δρουν

ορθολογικά και εγωιστικά (δηλ. δρουν βάσει πλήρων και μεταβατικών προτιμήσεων), γεγονός που αποτελεί τη βάση των μοντέλων κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς αυτής της προσέγγισης. Μία άλλη βάση της θεωρίας αυτής είναι τα γραπτά του Adam Smith περί αναποτελεσματικότητας του κράτους στον εμπορικό τομέα και περί αποτελεσματικότητας του τέλει ανταγωνισμού, (Hindmoor, Α.σελ. 138-144). Κατά βάση, εφ' όσον υποτεθεί ότι κράτος ίσον ανεπιθύμητος παράγοντας, είναι λογικό να απαιτείται η ελαχιστοποίησή του. Το ερώτημα που τίθεται όμως είναι αν όντως ο ανταγωνισμός είναι καλύτερος και ηθικότερος από την κρατική παρέμβαση σε κάθε δυνατό τομέα. Για να αποδειχθεί το συμπέρασμα της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής περί αποτελεσματικότητας της συρρίκνωσης του κράτους πρέπει πρώτα να αποδειχθεί η υπόθεση περί αναποτελεσματικότητας του ίδιου του κράτους σε σχέση με τον ανταγωνισμό.

Μία σοβαρή κριτική της θεωρίας της ελεύθερης επιλογής που όμως η ίδια απαντάει, σύμφωνα με τον Hindmoor, είναι η αποτυχία της αγοράς σε ορισμένους τομείς. Η αγορά από μόνη της αποτυγχάνει σε τομείς όπως: α) η δημιουργία μονοπωλίων από την αγορά, γεγονός όπου δεν ευθύνεται το κράτος και το οποίο καθιστά τον ανταγωνισμό ατελή, β) η ύπαρξη εξωτερικών οικονομιών, στις οποίες ο ανταγωνισμός έχει συνήθως αρνητικά αποτελέσματα, και γ) η ύπαρξη δημοσίων αγαθών, στα οποία η αγορά δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να παρέμβει αποτελεσματικά, ακόμα και αν κάποιος υποθέσει ότι θα έπρεπε να παρεμβαίνει. Συνεπώς, η ατέλεια των αγορών σε κάποιους τομείς υποχρεώνει το κράτος να δρα τουλάχιστον στους τομείς αυτούς. Σε αυτά τα επιχειρήματα περί ατέλειων των αγορών οι θεωρητικοί της ελεύθερης επιλογής αντιπαραθέτουν την ατέλεια του κράτους, ισχυριζόμενοι ότι το ίδιο το κράτος αποτυγχάνει εξίσου συχνά στους τομείς αυτούς. Το βασικό επιχειρήμα τους είναι ότι οι κρατικοί δρώντες ενδέχεται να είναι το ίδιο ιδιοτελείς με τους ιδιωτικούς δρώντες, γεγονός που θα τους οδηγήσει στα ίδια σφάλματα στους τομείς αυτούς, (Hindmoor, Α.σελ. 145-149). Βέβαια, για να αποδειχθεί κάτι τέτοιο δεν αρκεί να αποδειχθεί ότι το κράτος είναι ατελές στην διαχείριση των τομέων αυτών. Πρέπει να αποδειχθεί μάλλον ότι είναι πιο αναποτελεσματικό από την αγορά στην διαχείρισή τους.

Ωστόσο ο Hindmoor προσθέτει ότι οι θεωρητικοί της ορθολογικής επιλογής εκφράζουν την άποψη ότι το κράτος δεν αποτυγχάνει μόνο στους τομείς που αποτυγχάνει η ελεύθερη αγορά, αλλά και σε άλλους. Οι ανάλυση των τομέων αυτών πάντως διαφέρει από προσέγγιση σε προσέγγιση. Ο Hindmoor γι' αυτό αναφέρει τις 4 προσεγγίσεις που θεωρεί πιο σημαντικές. Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση που αναφέρεται, βασικό πρόβλημα του κράτους είναι η προσοδοθηρία. Πιο αναλυτικά, η προσέγγιση αυτή υποστηρίζει ότι κάθε κρατική παρέμβαση δημιουργεί οικονομικά κερδισμένους και χαμένους και ότι η

παρέμβαση αυτή δεν γίνεται προς όφελος του δημοσίου, αλλά προς όφελος των πολιτικών και των υποστηρικτών τους, ή ακόμα και με σκοπό να ζημιωθούν οι πολιτικοί τους αντίπαλοι. Συνεπώς οικονομικά κερδισμένοι και χαμένοι δημιουργούνται με βάση τις εγωιστικές επιθυμίες των πολιτικών. Αποτελέσματα, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, είναι η στρέβλωση της ανταγωνιστικότητας, η δημιουργία στηριζόμενων από το κράτος μονοπωλίων και η άσκοπη σπατάλη πόρων σε μεθόδους πολιτικού επηρεασμού, οι οποίες δεν ωφελούν την αγορά. Σύμφωνα με την δεύτερη προσέγγιση που παρατίθεται, οι πολιτικοί έχουν εκλογικό όφελος να μειώνουν διαρκώς την φορολογία και να αυξάνουν τις δημόσιες δαπάνες, γεγονός που με τη σειρά του θα αυξάνει διαρκώς τα οικονομικά ελλείμματα του κράτους. Τα ελλείμματα αυτά θα έχουν ως αποτέλεσμα, την αύξηση του πληθωρισμού και της ανεργίας. Η τρίτη παρατιθέμενη προσέγγιση υποστηρίζει ότι το πρόβλημα είναι η ψηφοθηρία. Η ανταλλαγή ψήφου, όχι μεταξύ ψηφοφόρων, αλλά πολιτικών εκλεγμένων σε σώμα της νομοθετικής εξουσίας είναι πρακτική που δε συναντάται σε όλα τα κράτη, αλλά συναντάται αρκετά συχνά ώστε να αποτελεί σημαντικό επιχείρημα. Αυτό οδηγεί στο να μην εγκρίνονται οι ψηφοφορίες με κριτήρια αποτελεσματικότητας, ή ακόμα και ιδεολογίας, αλλά με κριτήρια ανταλλαγής. Η τελευταία προσέγγιση κατηγορεί τη δημόσια γραφειοκρατία ως αναποτελεσματική, μια που μεγιστοποιεί τον προϋπολογισμό της, αυξάνοντας τις απαιτήσεις της από το κράτος και όχι την αποτελεσματικότητά της. Αυτό επιτυγχάνεται επειδή η κρατική γραφειοκρατία είναι εκ φύσεως μονοπωλιακή, γεγονός που συνεπάγεται ότι τα μονοπώλια είναι αιτία αποτυχίας και του κράτους, (Hindmoor, Α.σελ. 148-158). Έκαστη από αυτές τις προσεγγίσεις παραθέτει το κράτος ως τελείως αναποτελεσματικό, βασισμένη σε ένα μόνο ελάττωμα που αυτό ενδέχεται να έχει. Μπορεί όμως κάποιος εύλογα να διερωτηθεί, ισχύουν αυτά τα ελαττώματα ως μέρος της φύσης των κρατών, ή έχουν γεννηθεί από κοινωνικούς παράγοντες; Επιπρόσθετα ακόμα και αν τα ελαττώματα αυτά υφίστανται από τη φύση του κράτους, επαρκούν για να καταστήσουν την αγορά ανώτερη; Τα ερωτήματα αυτά θα ερευνηθούν περαιτέρω και στη συνέχεια του παρόντος κειμένου.

Ο ίδιος ο Α. Hindmoor τονίζει μερικές αναπάντητες κριτικές πάνω στην θεωρία αυτή. Το πρώτο που τονίζεται είναι η υπερβολική απλοϊκότητά της. Το δεύτερο είναι το γεγονός ότι οι άνθρωποι δε δρουν πάντα ορθολογικά, ούτε απαραίτητα εγωιστικά. Οι άνθρωποι ακόμα συχνά καθοδηγούνται όχι από εγωισμό ή αλτρουισμό, αλλά από κοινωνικούς ή θεσμοθετημένους κανόνες. Αυτοί οι κανόνες, διευκρινίζεται, θα οδηγήσουν σε εγωιστική συμπεριφορά όταν αυτή είναι αποδεκτή, αλλά η ύπαρξη κοινωνιών στην οποία τέτοια συμπεριφορά είναι αποδεκτή δεν μπορεί να θεωρηθεί φυσικός νόμος. Η πολιτική ειδικά είναι τομέας στον οποίο υπάρχουν πολλοί περισσότεροι κοινωνικοί και νομικοί

κανόνες απ' ο,τι στον ιδιωτικό τομέα. Ακόμα, αναφέρεται ότι αν υπάρχει κάτι που νομιμοποιεί πολλές φορές ιδιοτελείς συμπεριφορές, που ειδάλλως δε θα υπήρχαν, είναι θεωρίες που νομιμοποιούν τέτοιου είδους ιδιοτέλεια θεωρώντας τη φυσικό νόμο και άρα κάτι το αναπόφευκτο. Αποτελεί ακόμα γεγονός ότι ο τέλειος ανταγωνισμός είναι κάτι που η απορρύθμιση της αγοράς δεν πετυχαίνει πάντα. Όλες οι προσεγγίσεις της ελεύθερης επιλογής θεωρούν επίσης ότι το κράτος στο οποίο ασκούν κριτική ακολουθεί το δυτικό δημοκρατικό μοντέλο φιλελεύθερης ή μεικτής οικονομίας κι ακόμα ότι τα άτομα που κατέχουν τις κρατικές θέσεις θα δράσουν όχι απλώς εγωιστικά, αλλά εγωιστικά με τρόπο ζημιολόγο. Υποθέσεις που δε στηρίζονται απαραίτητα στην πραγματικότητα. Ακόμα κι αν ο μέσος ψηφοφόρος ήταν ιδιοτελώς ορθολογικός, δεν μπορεί να θεωρηθεί ιδιοτελώς ορθολογικό το να ψηφίζει κανείς, μια που δεν επηρεάζει το τελικό αποτέλεσμα σχεδόν καθόλου, οπότε οι ψηφοφόροι που εξ ορισμού δε δρουν ιδιοτελώς δε θα ψηφίσουν απαραίτητα και ιδιοτελώς, αλλά μάλλον χάριν του δημοσίου συμφέροντος, όπως αυτοί το αντιλαμβάνονται. Το γεγονός αυτό θα αναγκάσει πολλούς πολιτικούς να δράσουν ομοίως ή να προσποιηθούν ότι δρουν ομοίως ακόμα και αν δρουν ιδιοτελώς, προκειμένου να μη χάσουν ψηφοφόρους, (Hindmoor, Α.σελ. 140-145, 149, 158-164). Η ύπαρξη κριτικών, ενδεχομένως και περισσότερων από αυτές του Hindmoor, δεν αποτελούν στοιχείο αξιοπερίεργο για την ύπαρξη μιας θεωρίας. Σπάνια είναι αρκετές οι κριτικές για την πλήρη κατάρριψη οποιασδήποτε θεωρίας. Πάντως, αν κάποιος ξεκινήσει από διαφορετική θεωρητική βάση, θα φτάσει μάλλον σε διαφορετικό συμπέρασμα πάνω στη φύση του κράτους.

Κεφάλαιο 1.2- Άλλες θεωρίες περί κράτους

Η θεωρία της δημόσιας επιλογής δεν αποτελεί τη μοναδική ή ούτε καν την επικρατούσα θεωρία περί κράτους. Άλλες θεωρίες περί κράτους πρέπει να αναφερθούν περιληπτικά, κυρίως έτσι ώστε να βρεθεί η τοποθέτηση που πιθανότερα έχουν πάνω στο θέμα του «μικρού κράτους». Πρέπει οπωσδήποτε να αναφερθεί ότι οι παρακάτω θεωρίες αναφέρονται περιληπτικά και με βάση γενικές αλλά όχι απαραίτητα καθολικές, παραδοχές και ως εκ τούτου δεν εκπροσωπούν οπωσδήποτε τους επιστήμονες που ανήκουν σε κάθε θεώρηση ως καθολικότητα. Οι επικρατέστερες θεωρίες περί κράτους εκτός βέβαια, από αυτή της ορθολογικής επιλογής που αναφέρθηκε παραπάνω, ανήκουν στα ρεύματα του πλουραλισμού, της θεωρίας των ελίτ, του μαρξισμού, του θεσμιτισμού και των μεταδομιστικών θεωρήσεων. Χρειάζεται να επισημανθεί εδώ ότι τα επίσης σημαντικά πολιτικά ρεύματα του φεμινισμού και της περιβαλλοντικής θεώρησης δεν έχουν συνεκτική θεωρία κράτους, αλλά θα γίνει

αναφορά σ' αυτά διότι η συνολική τους επισκόπηση ενδέχεται στην πράξη να αντίκειται στο ελάχιστο κράτος.

Σύμφωνα με τον M. Smith, ο πλουραλισμός πρεσβεύει την ελευθερία, τη διάχυση της εξουσίας, τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας, την προσωποποίηση των ομάδων και την απόρριψη της κεντρικής κρατικής κυριαρχίας, τόσο ως ζητούμενο, όσο και ως πραγματικότητα. Οι πρώτοι πλουραλιστές απέρριπταν τον ατομικισμό του φιλελευθερισμού, θεωρώντας τις ομάδες ως συστατικό της σύγχρονης πολιτικής δομής. Η άποψη αυτή περί των ομάδων παρέμεινε βασικό συστατικό του πλουραλισμού. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι οι ιδιωτικές ομάδες δε θεωρούνται πιο σημαντικές από τις δημόσιες ή τις εθελοντικές. Ο μετέπειτα πλουραλισμός βασίστηκε στη διάκριση μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών, χωρίς να θεωρεί, όμως, ότι υπάρχει δεδομένη ανταγωνιστική σχέση μεταξύ αυτών των δύο. Πρέπει να αναφερθεί ακόμα ότι, ενώ ο πλουραλισμός στην Αγγλία θεώρησε την διακυβέρνηση της Μ. Θάτσερ ως κορπορατιστική, ελιτίστικη και επικίνδυνη για την εκπροσώπηση των ομάδων, ο Αμερικάνικος πλουραλισμός χρησιμοποιήθηκε έτσι ώστε να νομιμοποιήσει τον τρόπο με τον οποίο το Αμερικάνικο κράτος δρα, αιτιολογώντας τη νομιμοποίηση αυτή με το γεγονός ότι το Αμερικάνικο κράτος επηρεαζόταν πάντα από πολλά διαφορετικά κέντρα εξουσία, χωρίς ποτέ να υπερισχύει εντός αυτού μία πολιτική ομάδα, με θετικά αξιολογούμενο αποτέλεσμα τον κατακερματισμό της εξουσίας. Ο σύγχρονος Αμερικανικός πλουραλισμός θεωρεί ότι το κόστος της πολιτικής παρέμβασης δρα ως ορθολογικό αντιστάθμισμα της ίδιας της πολιτικής παρέμβασης, μια που κάποιος δρα πολιτικά μόνο αν το κόστος της μη παρέμβασης υπερβαίνει το κόστος της παρέμβασης, γεγονός που αρχικά θεωρήθηκε καλό για το Αμερικάνικο πολιτικό σύστημα. Αυτή ή θεώρηση ίσχυε όμως μόνο μέχρι το κίνημα των πολιτικών δικαιωμάτων και ο πόλεμος στο Βιετνάμ να αποδείξουν ότι δεν εκπροσωπούνται όλες οι ομάδες σε βαθμό ανάλογο της δυσαρέσκειάς τους. Ακόμα, ο νεοπλουραλισμός έφτασε στο συμπέρασμα ότι οι επιχειρήσεις έχουν λόγω του πλούτου τους δυσανάλογα υψηλή ισχύ στην κοινωνία ως ομάδες, (Smith, M. σελ. 53-62). Ίσως, λοιπόν, ως ιδεολογία ο πλουραλισμός να μην είναι άποψη απολύτως αντίθετη με την ιδέα του «μικρού κράτους». Αλλά αφού δε θεωρεί τις κρατικές και τις εθελοντικές ομάδες κατώτερες των ιδιωτικών και αφού πολλοί από τους σύγχρονους θεωρητικούς του υποστηρίζουν ότι οι ιδιωτικές ομάδες, όπως οι επιχειρήσεις, δύνανται να είναι το ίδιο επικίνδυνες για την δημοκρατία, όσο και οι κρατικές, δε μπορεί να θεωρηθεί ως υπέρμαχος του «μικρού κράτους». Αυτό δε σημαίνει ότι ο πλουραλισμός αδυνατεί να διατυπώσει επιχειρήματα υπέρ της συρρίκνωσης του κράτους, αλλά λογικά η συρρίκνωση αυτή θα απαιτείται με τη μορφή συγκεκριμένων μέτρων, με ζητούμενο την ισορροπία των κοινωνικών δυνάμεων και όχι με σκοπό την ελαχιστοποίηση του κράτους, όσο γίνεται. Ως εκ

τούτου, αυτό που μπορεί να ερευνηθεί είναι το «ιδανικό μέγεθος του κράτους» και όχι απλώς το πόσο γίνεται να συρρικνωθεί αυτό. Παρ' όλα αυτά, σε θεωρητικό επίπεδο είναι δυνατόν να βγει το συμπέρασμα ότι το ιδανικό μέγεθος του κράτους είναι το «ελάχιστο» και, παρότι κάτι τέτοιο δε φαίνεται να είναι θέση του μέσου θεωρητικού που ασπάζεται αυτή τη θεωρία, ο πλουραλισμός τουλάχιστον καθαρά θεωρητικά, αν και παροντικά όχι στην πράξη, δεν αποτελεί θεωρία ασύμβατη με το «μικρό κράτος».

Σύμφωνα με τον M.Evans, η θεωρία των ελίτ πρεσβεύει ότι όλες οι κοινωνίες, ακόμα και οι δημοκρατικές, έχουν ως βάση κυβερνώντες και κυβερνώμενους και η δημοκρατία μάλλον απλώς αλλάζει το πώς η τάξη των κυβερνώντων ανταγωνίζεται μεταξύ της. Μερικές από τις βάσεις της είναι ότι όλες οι κοινωνίες κυβερνώνται από μία κλειστή κοινωνική ομάδα αποτελούμενη από ελίτ, όπως αυτές ορίζονται από την εκάστοτε κοινωνία, οι οποίες κυριαρχούν στην κοινωνία οικονομικά και πνευματικά, (Evans, σελ. 78-107). Η θεωρία των ελίτ είναι πολύ πιο περίπλοκη κι έχει πολλές διαφορετικές εκδοχές, αλλά η βάση της και μόνο δίνει διαφορετική ανάγνωση στην αιτιολογία που συχνά δίνεται στο μικρό κράτος. Εφ' όσον είναι αδύνατον να μην υπάρχει μία κοινωνική ομάδα ελίτ που να κατευθύνει την κοινωνία, η ερώτηση που τίθεται εδώ είναι αν αυτή η ομάδα ονομάζεται «κράτος», «μονοπώλια», ή ένας συνδυασμός και των δύο. Στην πράξη, ο διαχωρισμός αγοράς και κράτους δεν είναι ικανός ν' αλλάξει αυτό που αποτελεί νομοτέλεια σε κάθε κοινωνία, μια που έτσι και αλλιώς οι συνθήκες καθορίζονται από τον ανταγωνισμό των ελίτ, όπως κι αν ορίζονται αυτές.

Το ότι οποιαδήποτε μορφή μαρξιστικής θεωρίας, συμπεριλαμβανομένης αυτής του κράτους, βρίσκεται αντίθετη σε αυτού του είδους το «μικρό κράτος» είναι κάτι που φαίνεται σχεδόν αυτονόητο. Σύμφωνα με τον C. Hay οι μαρξιστικές θεωρίες άλλωστε έχουν αξίωση αλλαγής του κόσμου. Αλλά ακόμα κι αν θεωρηθούν καθαρά ερμηνευτικές, το κράτος, αν και σπάνια ορίζεται, συνήθως θεωρείται, (καθαρά ή σε ένα βαθμό), είτε εργαλείο ή μέρος της αστικής/άρχουσας/καπιταλιστικής τάξης, είτε μετριαστικός παράγοντας της σύγκρουσης των τάξεων έτσι ώστε να υπάρχει κοινωνική συνοχή, (Hay, C. Σελ. 108-137). Αυτό σημαίνει ότι εν τέλει το κράτος που συρρικνώνεται με βάση τους όρους που έχουν αναφερθεί, συρρικνώνεται στην πρώτη περίπτωση, ώστε να επωφεληθεί η προαναφερθείσα αστική/άρχουσα/καπιταλιστική τάξη και στην δεύτερη επειδή εκλείπει, ή θεωρείται ότι εκλείπει, η ανάγκη κοινωνικής συνοχής σε σχέση με άλλες ανάγκες. Όπως και να 'χει, η επέκταση της αγοράς δεν πρόκειται να είναι τελικά κάτι που θα ωφελήσει την μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών ενός κράτους σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, αλλά μάλλον συνθήκη που επιβάλλεται εκ των άνω.

Σύμφωνα με την V. Schmidt ο Θεσμισμός (παλαιός και νέος) είναι θεωρία η οποία ερμηνεύει και αναλύει το κράτος με βάση τους θεσμούς που διαμορφώνουν το κράτος της εκάστοτε κοινωνίας. Το θεσμικό πλαίσιο που δημιουργείται είναι το πλαίσιο εντός του οποίου δρα ο κάθε πολιτικός παίκτης, (Schmidt, V. σελ. 166-196). Με βάση αυτόν τον βασικό περιληπτικό ορισμό, ο Θεσμισμός δε φαίνεται ν' αντιτίθεται εξ ορισμού στο μικρό κράτος, αλλά ούτε και να το υποστηρίζει. Πάντως, το γεγονός ότι ορίζει το κράτος και το πεδίο εντός του οποίου δρουν οι πολιτικοί και οι πολίτες ως κάτι που διαμορφώνεται από τους θεσμούς, απορρίπτει για τους θιασώτες της θεωρίας αυτής, οποιοδήποτε επιχείρημα βασίζεται σε τέλειους ορθολογικούς παίκτες που δρουν πάντα με βάση τις εξωτερικές περιστάσεις. Ο λόγος που απορρίπτονται τα επιχειρήματα αυτά εντός του Θεσμισμού είναι ότι οι θεσμοί εξ ορισμού διαμορφώνουν εκ των προτέρων τις πιθανές αντιδράσεις σε οποιαδήποτε περίπτωση.

Σύμφωνα με τους Finlayson A. και Martin J. , ενιαία εκδοχή δεν υπάρχει στις μεταδομιστικές θεωρίες, πόσο μάλλον ενιαία κρατική θεώρηση. Πάντως, εφόσον έχουν ως βάση την απόρριψη των αξιών του διαφωτισμού ή ακόμα και την ύπαρξη καθολικά αποδεκτής αλήθειας (και συνεπώς λογικής), (A. Finlayson, J. Martin 254-279), μπορεί ασφαλώς να υποτεθεί ότι διαφωνούν με οποιαδήποτε θεώρηση έχει ως βάση επιχειρήματα περί κράτους όπως αυτό νοείται στο σύγχρονο δυτικό κόσμο.

Σύμφωνα με την Kantola J. ο φεμινισμός, παρά τις απόπειρες που έχουν γίνει, επίσης δεν έχει ενιαία και συνεκτική θεώρηση περί κράτους. Εφόσον η προτεραιότητα του φεμινισμού είναι η πολιτική ισότητα των φύλων υπάρχουν διαφωνίες για το ποια θεώρηση αντιπροσωπεύει το σκοπό αυτό περισσότερο, ή ακόμα και για το αν χρειάζεται όντως κάποια κρατική θεώρηση για τον φεμινισμό, (J. Kantola σελ. 197-222). Σύμφωνα με τους Paterson M., Doran P. και Barry J. κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με την περιβαλλοντική θεώρηση, με βασικότερη διαφορά το ότι εδώ προτεραιότητα δίνεται στην επαρκή προστασία ή/και διατήρηση του περιβάλλοντος (M. Paterson, P. Doran, J. Barry 223-253). Αυτό επιφανειακά σημαίνει ότι οι θεωρήσεις αυτές έχουν τη δυνατότητα να είναι φιλικές απέναντι στο «μικρό κράτος», αλλά εφόσον αποδειχθεί ότι τελικά αυτό βλάπτει την κοινωνική ισότητα των φύλων ή/και το περιβάλλον αντίστοιχα, η δυνατότητα αυτή αυτόματα παύει να υφίσταται.

Κεφάλαιο 2

Επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα υπέρ του «μικρού κράτους»

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν σε τρεις υποενότητες μερικά ακόμα σημαντικά επιχειρήματα, σύμφωνα με τα οποία μπορεί να αποτιμηθεί το μικρό κράτος. Στη πρώτη ενότητα θα παρουσιαστούν τα ιστορικά σημαντικά για τους θεωρητικούς που ασπάζονται το «μικρό κράτος» επιχειρήματα του F. A. Hayek, καθώς επίσης και τα αντεπιχειρήματα που ο ίδιος θέτει. Στη δεύτερη ενότητα θα παρουσιαστούν με σύντομο σχολιασμό τα επιχειρήματα του M.Friedman. Επιχειρήματα που μπορεί να θεωρηθούν ως αυτά που, αν δεν γέννησαν το «μικρό κράτος» ως ιδέα, τουλάχιστον το κατέδειξαν ως σοβαρή ιδέα στην επιστημονική και πολιτική σκηνή, με μία μορφή στην οποία οι περισσότερες σημερινές θεωρίες μπορούν να συνδεθούν γενεαλογικά. Τέλος, στην τρίτη ενότητα θα παρουσιαστεί συνοπτικά η συζήτηση που έχει γίνει πάνω στην παγκοσμιοποίηση καθώς και στην σχέση της με το μικρό κράτος.

Κεφάλαιο 2.1- Τα επιχειρήματα του F. A. Hayek πάνω στον ρόλο του κράτους

Ένας ίσως από τους σημαντικότερους ιστορικά θεωρητικούς προδρόμους του νεοφιλελευθερισμού ήταν ο F. A. Hayek. Αντίθετα όμως με άλλους προδρόμους του νεοφιλελευθερισμού, όπως π.χ. ο M.Friedman , ο Hayek δεν ήταν οπαδός του «μικρού κράτους». Παρά ταύτα, πολλά από τα επιχειρήματά του για την υπεροχή του φιλελεύθερου κράτους έναντι του συγκεντρωτικού («σοσιαλιστικού») κράτους χρησιμοποιούνται μέχρι και σήμερα, έτσι ώστε να καταδείξουν τη γενική ανωτερότητα της αγοράς έναντι του κράτους. Ως εκ τούτου η παρουσίαση των ιδεών του θα γίνει σε δύο μέρη. Αρχικά θα παρουσιαστούν τα επιχειρήματά του που μπορεί να χρησιμοποιηθούν για να υποστηρίξουν το «μικρό κράτος» και στην συνέχεια εκείνα που αντιτίθενται σε αυτό. Ο ίδιος δεν διαχωρίζει τα επιχειρήματα αυτά, αφού η θεώρησή του για το φιλελεύθερο κράτος είναι συνολική, αλλά εφόσον το παρόν κείμενο ασχολείται με τη συγκεκριμένη ιδέα του «μικρού κράτους», είναι υποχρεωμένο να διαχωρίσει τα επιχειρήματά του σε δύο κατηγορίες, ώστε να αναδείξει τη διαφορά μεταξύ των συχνά επαναλαμβανόμενων από μεταγενέστερους

οπαδούς του «μικρού κράτους» επιχειρημάτων και της πιο σφαιρικής κρατικής θεώρησης του Hayek.

Κρίνεται αναγκαίο ακόμα να αναφερθούν δύο διευκρινήσεις για τα γραπτά του Hayek. Πρώτον, κύριο μέλημά του είναι να προασπίσει τα πλεονεκτήματα του φιλελευθερισμού έναντι του «σοσιαλισμού», και άρα βασικός του στόχος στα κείμενά του είναι η προάσπιση των πλεονεκτημάτων αυτών και όχι η συζήτηση περί «μικρού κράτους». Τα συμπεράσματα που αναφέρονται λοιπόν έχουν επαχθεί με βάση την ανάλυση των επιχειρημάτων του. Δεύτερον, όταν ο Hayek αναφέρει τον όρο «σοσιαλισμός», είναι ως ορολογία πιο ορθή (σύμφωνα με τους πολιτικούς ορισμούς που αναφέρονται πιο συχνά σήμερα) ν' αντικατασταθεί ο όρος αυτός με τον όρο «συγκεντρωτισμός» ή «απολυταρχισμός». Ως εκ τούτου και προκειμένου το κείμενο να διατηρήσει μία εννοιολογική καθαρότητα, ο όρος αυτός έχει όντως αντικατασταθεί στη μεταφορά των επιχειρημάτων στο κείμενο αυτό. Ο αναγνώστης όμως πρέπει να έχει υπ' όψιν του το ότι όπου αναφέρεται πως ο Hayek μιλούσε για συγκεντρωτισμό ή απολυταρχία, στο πρωτότυπο σχεδόν πάντα χρησιμοποιούταν απ' αυτόν η λέξη «σοσιαλισμός» λόγω του ότι θεωρούταν από αυτόν ότι ήταν το απόλυτο ιδεολογικό αντίθετο του φιλελευθερισμού και όχι μία διαφορετική θεωρία, όπως αποδέχονται πολλοί σύγχρονοι επιστήμονες.

Όπως προαναφέρθηκε, πολλά από τα επιχειρήματα του F. A. Hayek, χρησιμοποιούνται μέχρι και σήμερα από οπαδούς του μικρού κράτους. Αναφέροντας αυτού του είδους τα επιχειρήματα περιληπτικά, ο Hayek θεωρεί ότι ένα ανελεύθερο (δηλ. συγκεντρωτικό, κεντρικά ελεγχόμενο ή με κεντρικά ελεγχόμενη οικονομία) πολιτικό-οικονομικό σύστημα, οδηγεί αναπόφευκτα στη σκλαβιά ακόμα κι αν φαίνεται ότι έχει ως στόχο την ισότητα. Επομένως, σύμφωνα με τον ίδιο, ένα συγκεντρωτικό σύστημα δεν μπορεί παρά να είναι ανελεύθερο και τυραννικό, ακόμα και αν το ίδιο πιστεύει ότι απλώς σχεδιάζει ορθολογικά. Η ελευθερία από τις υλικές ανάγκες, δηλαδή η ισότητα πλούτου, θα οδηγήσει επίσης αναπόφευκτα σε μία κοινωνία ανελεύθερη και άδικη, επειδή δεν είναι κάτι το οποίο μπορεί να επιτευχθεί χωρίς ένα συγκεντρωτικό σύστημα. Η καταστροφή τομέων ανταγωνισμού που επωφελούνται από την ύπαρξη του ανταγωνισμού αυτού, οδηγεί όχι σε οικονομική ισότητα, αλλά μάλλον σε δυναστευτικά μονοπώλια. Ο κεντρικός κρατικός σχεδιασμός, όταν δρά ενάντια στον ανταγωνισμό και όχι παράλληλα με αυτόν, δεν είναι απλώς ανεπιτυχής, αλλά αποδυναμώνει τη δυνατότητα επιλογής του κάθε πολίτη και ευνοεί επίσης με αυτόν το τρόπο τη δημιουργία μονοπωλίων, με την εξουσία η οποία ελέγχει το σχεδιασμό να αποτελεί το πιο ισχυρό δυνατό μονοπώλιο. Οποιοδήποτε είδους συγκεντρωτικός κεντρικός σχεδιασμός αδυνατεί ν' ανταπεξέλθει τόσο στις πάμπολλες ηθικές διαφορές που διακατέχουν την ανθρωπότητα (μια που υπάρχουν πολλές διαφορετικές απόψεις για το τι είναι η

ευημερία), όσο και στις υλικές δυσκολίες που καθιστούν αδύνατο τον έλεγχο όλων των οικονομικών και κοινωνικών τομέων από ένα κεντρικό επιτελείο. Ακόμα και αν ένας τέτοιος έλεγχος γίνει δημοκρατικά, οι πολίτες ή και τα μέλη του κοινοβουλίου θ' αδυνατούν να έχουν άποψη για τον κάθε παράγοντα του κάθε νόμου και σίγουρα θα έχουν μεγάλες διαφωνίες που θα οδηγήσουν σε συμβιβασμό. Ο συμβιβασμός αυτός όμως τη σειρά του θα οδηγήσει σε ατελή οικονομικά σχέδια. Αυτά θα είναι ατελή όχι λόγω της δημοκρατικής διαδικασίας, αλλά λόγω της ορθολογικής συνέχειας που εμπεριέχει κάθε οικονομικό σχέδιο, η οποία απαιτεί από αυτό να είναι ασυμβίβαστο¹ και ακόμα επειδή ορισμένοι τομείς δε μπορούν να λειτουργήσουν μέσω σχεδίου, αλλά απαιτούν αποφάσεις ανάλογες με τις εκάστοτε εξελίξεις και συνθήκες. Πιο πιθανό όμως από τη δημιουργία ατελών σχεδίων σ' ένα δημοκρατικό συγκεντρωτικό σύστημα είναι ότι μια μεγάλη μειοψηφία θα καταλήξει να κυβερνάει διότι θα είναι το μεγαλύτερο δυνατό σώμα που θα μπορεί να συμφωνήσει σε ένα σχέδιο, δυναστεύοντας έτσι τις άλλες μειοψηφίες και συνεπώς την πλειοψηφία. Επιπλέον, δημιουργούνται σοβαρά προβλήματα για τη δημοκρατία, την ελευθερία και την κρατική ουδετερότητα εφόσον το κράτος δρα καταναγκαστικά απέναντι στους πολίτες κατά βούληση (μέσω σχεδίου) και όχι βάσει προκαθορισμένων και συγκεκριμένων νόμων. Εν τέλει, ο κρατικός σχεδιασμός και ο συγκεντρωτισμός οδηγούν αναπόφευκτα στη δικτατορία. Σε αντιπαράθεση με όλα αυτά, ο φιλελευθερισμός θεωρείται ότι οδηγεί στην επιστημονική ανάπτυξη και σε γενική βελτίωση των όρων ζωής που ωφελούν όλες τις κοινωνικές τάξεις και όχι μόνο την ανώτερη. Ο Hayek θεωρεί ακόμα ότι μπορεί σ' ένα φιλελεύθερο κράτος ο «φτωχός» να έχει λιγότερη ελευθερία από τον «πλούσιο» του ίδιου κράτους λόγω των υλικών περιστάσεων, έχει όμως περισσότερη ελευθερία όχι μόνο από τον «φτωχό» αλλά και από τον «πλούσιο» ενός μη φιλελεύθερου κράτους. Η κατοχή των μέσων παραγωγής από πολλούς διαφορετικούς ανταγωνιστικούς μεταξύ τους δρώντες είναι ακόμα ένας παράγοντας που προστατεύει τους πολίτες από τις καταχρήσεις που θα γίνονταν αν τα μέσα αυτά ανήκαν σε έναν ή λίγους. Η ίδια αυτή κατοχή μέσων παραγωγής από πολλούς δρώντες προστατεύει και την ίδια την κυβέρνηση από το να είναι υπεύθυνη για την κάθε αδικία ή λάθος που σίγουρα θα γίνει σε μία κοινωνία, εφόσον δε θα είναι αυτή υπεύθυνη για τον σχεδιασμό των πάντων και άρα για όλα τα λάθη, (Hayek F. A. 2001 (1944) σελ. 13-17, 25-29, 33-37, 41-122, 132-134, 201-206 Hayek F.A. (1948) σελ. 107-118).

Ο Hayek υποστηρίζει, σε άλλο του βιβλίο, ότι ο ατομισμός είναι μία θεωρία κοινωνικής ερμηνείας, η οποία ορίζει ότι οι κοινωνίες αποτελούνται από ατελή

---

¹ Ο Hayek δηλώνει, παρεμπιπτόντως, ότι η δημοκρατία λειτουργεί καλύτερα και μάλιστα πρέπει να υφίσταται στον αστικό νόμο επειδή εκεί είναι πολύ ευκολότερο να υπάρξει ένας συμβιβασμός που είναι όντως παράλληλα κοινά επωφελής κι αποδεκτός

άτομα τα οποία δεν έχουν πρόσβαση σε ολόκληρο το φάσμα των λογικών διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα σε μια κοινωνία ή σ' ένα κράτος². Ένα σύστημα που έχει ως βάση τον ατομισμό, όπως θεωρεί, είναι ένα σύστημα στο οποίο ο άνθρωπος μπορεί να κάνει τη λιγότερη δυνατή ζημιά, εφόσον δράσει με το χειρίστο τρόπο. Παράλληλα, είναι ένα σύστημα που επιτρέπει σε κάθε άτομο να δρα χωρίς να ετεροκατευθύνεται από κάποιον λιγότερο ικανό στους τομείς στους οποίους το ίδιο άτομο έχει εμπειρία και γνώση, οπότε μπορεί να βοηθάει έμμεσα την κοινωνία εν γένει. Δηλώνεται ακόμα ότι σε μία κοινωνία με βάση τον ατομισμό, η αγορά θα πρέπει να ανταμείβει τον κάθε άνθρωπο σύμφωνα με τα' αποτελέσματα των πράξεών του και όχι σύμφωνα με τις προθέσεις του, ανεξαρτήτως από το τι μπορεί να υποδηλώνει κάποιο υποκειμενικό αίσθημα δικαιοσύνης, (Hayek F.A. (1948) σελ. 6-32).

Ο Hayek θεωρεί επιπλέον ότι ούτε καν ολόκληρο το σώμα της επιστήμης δεν κατέχει όλη την αξιοποιήσιμη γνώση και ότι κάθε άνθρωπος κατέχει ιδιαίτερη πολύτιμη γνώση περιστάσεων ή πρακτική εμπειρία που δεν μπορεί να αξιοποιηθεί από κανένα κεντρικό έλεγχο. Η γνώση αυτή των περιστάσεων και η πρακτική εμπειρία δεν μπορεί να διαβιβαστεί με τον τρόπο που διαβιβάζεται η επιστημονική γνώση, ειδικά αν πάρει κανείς υπ' όψιν του το ραγδαίο ρυθμό αλλαγών που συντελείται σε κάποιους τομείς της κοινωνικής δραστηριότητας. Οπότε, κάθε άνθρωπος διαθέτει πολύτιμη γνώση την οποία μόνο ο ίδιος είναι ικανός να αξιοποιήσει εκεί που οποιοδήποτε επιτελείο ειδικών θα αποτύχει, (Hayek F.A. (1948) σελ. 77-91).

Ωστόσο η χρήση αυτών των επιχειρημάτων για τη στήριξη της μείωσης των λειτουργιών του κράτους είναι ελλιπής, μια που δεν παρουσιάζουν ολόκληρο το θεωρητικό επιχειρήμα του ίδιου του Hayek και ειδικά τα σημεία που αντιτίθενται στο συμπέρασμα περί μικρού κράτους. Αρκεί ίσως ν' αναφερθεί ότι ο ίδιος ο Hayek δεν ταύτιζε το φιλελευθερισμό με το ελάχιστο κράτος, αφού αν μη τι άλλο δεν τον θεωρούσε ταυτόσημο με την υπερβολική μανία για ελαχιστοποίηση του κράτους χωρίς όρια. Πολύ περισσότερο ταύτιζε το φιλελευθερισμό με την ικανότητα αυτοπροσδιορισμού και οικονομικής επιλογής του κάθε πολίτη και με την αποφυγή χρήσης καταναγκασμού εντός μιας κοινωνίας, όσο είναι δυνατόν. Το φιλελεύθερο κράτος του Hayek πρέπει να παρεμβαίνει σε κάποιους τομείς, έτσι ώστε να διασφαλίσει την ελευθερία αυτή. Αν και αναφέρονται μερικοί από αυτούς τους τομείς ως παραδείγματα, (ήδη παραπάνω φαίνεται ότι τα μονοπώλια θεωρούνται ως κάτι το αρνητικό και η δημιουργία τους πρέπει να αποτρέπεται, διότι οδηγεί σε απουσία επιλογής), ο Hayek δηλώνει ότι αυτοί οι τομείς δεν μπορούν να οριστούν απόλυτα, διότι τα όριά τους μεταβάλλονται με την αύξηση της ανθρώπινης γνώσης. Γι' αυτό το

---

² Ορίζει τον ατομισμό σε αντιδιαστολή με θεωρίες που βλέπουν την κοινωνία ως μία ολότητα.

λόγο οι νόμοι θα πρέπει συνεχώς να μεταβάλλονται και να διορθώνονται αλλά και το κράτος να έχει τα επαρκή μέσα για να τους εφαρμόσει. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός άλλωστε, υφίσταται κατά τον Hayek ως ο συνήθως βέλτιστος δυνατός τρόπος διαχείρισης των ανθρωπίνων δυνάμεων και ως εύκολα και ακίνδυνα αποτελεσματικός τρόπος διαχείρισης των προαναφερθέντων ανθρωπίνων δυνάμεων χωρίς καταναγκασμό, αλλά όχι ως αντίθετος σε κάθε είδος κρατικού σχεδιασμού. Ο ίδιος δηλώνει ότι ο ανταγωνισμός δεν εναντιώνεται σε περιοριστικούς νόμους (πχ υγειονομικοί νόμοι, εργατικοί νόμοι, νόμοι που ωφελούν την κοινωνική κινητικότητα κλπ) και μέτρα κοινωνικής ασφάλειας που μπορεί να αυξάνουν μεν το κόστος παραγωγής αλλά ωφελούν κοινωνικά, δεν μεροληπτούν σκόπιμα υπέρ ή κατά ενός ή μιας ομάδας εκ των ανταγωνιστών και σχεδιάζονται εκ των κρατικών παραγόντων με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι μόνιμοι και όχι παροδικοί. Ορισμένοι νόμοι και κοινωνικοί θεσμοί μάλιστα θεωρούνται απαραίτητοι για την καλή λειτουργία του ανταγωνισμού, μια που προσφέρουν υπηρεσίες που ο ανταγωνισμός αδυνατεί να προσφέρει ή αποτρέπουν ιδιώτες από το να σαμποτάρουν οι ίδιοι τον ανταγωνισμό με ιδιωτικά μέσα (όπως πχ μέσω παραγωγής μονοπωλίων). Θεωρεί ακόμα ότι μία προηγμένη κοινωνία θα πρέπει να έχει τουλάχιστον κάποια ελάχιστα στάνταρ διαβίωσης και ασφάλειας (όπως πχ φαγητό, ρούχα, στέγαση, υγεία, προστασία από φυσικές καταστροφές, αποτροπή μαζικής ανεργίας), τα οποία θα κατέχουν όλοι οι άνθρωποι και τα κοινωνικά στρώματα που ζουν εντός αυτής, ανεξαρτήτως οικονομικής κατάστασης και που θα γίνεται να τα προσφέρει το κράτος χωρίς να υπάρχει αντίφαση με την ουσία του φιλελευθερισμού. Αυτό δε σημαίνει όμως ότι θα πρέπει να παρέχονται τα πάντα. Αγαθά που αντιβαίνουν στην ουσία του φιλελευθερισμού (πχ σταθερότητα των αγορών, απόλυτη ασφάλεια, οικονομική ισότητα,) δεν μπορούν επ' ουδενί να παρέχονται από το κράτος, και ακόμα και τα αγαθά που ο Hayek θεωρεί πως είναι καλό να προέρχονται από το κράτος, δεν πρέπει να παρέχονται με κάθε κόστος. (Hayek F. A. 2001 (1944) σελ. 13-19, 37-44, 84-85, 91-105, 124-134, 201-206, 211-214, Hayek F.A. (1948) σελ. 107-118) Η ουσία πάντως που παραμένει είναι ότι ο Hayek κατά βάση θεωρεί ότι το κράτος πρέπει να έχει αρμοδιότητες πέραν της τήρησης των νόμων και της διαιτησίας, ούτως έτσι ώστε να δημιουργεί ένα πλαίσιο στο οποίο να μπορεί να λειτουργήσει η κοινωνία των ανθρώπων με τον καλύτερο τρόπο.

Όσον αφορά τον ατομισμό του Hayek, ο ίδιος δεν τον ορίζει ως κατάσταση που προϋποθέτει ότι το άτομο δρα εγωιστικά, ούτε τον ορίζει ως κάτι που το ενθαρρύνει να δρα έτσι. Ένα άτομο που πράττει κατά τη βούλησή του διευκρινίζεται ότι δε δρα απαραίτητα εγωιστικά. Ούτε θεωρεί το άτομο απομονωμένο από κάθε κοινωνικό παράγοντα έξω από τον εαυτό του. Αντίθετα, θεωρεί ότι οι κοινωνίες που δημιουργούν οι ατελείς άνθρωποι είναι ικανές να

αναπληρώσουν, σ' ένα τουλάχιστον βαθμό, τις ατέλειές τους, φτάνει να μειώνεται όσο είναι δυνατόν ο καταναγκασμός προς όφελος των εκουσίων σχέσεων. Ο ατομισμός του Hayek δεν είναι θεωρία που υποθέτει ότι ο άνθρωπος δρα πάντα ή συνήθως ορθολογικά, μια που βασίζεται στην ανορθολογικότητά του. Είναι θεωρία που διακηρύσσει ότι το ιδανικό σύστημα για ένα κράτος που δρα με βάση τον ατομισμό δεν είναι η ελαχιστοποίηση των θεσμών και των νομικών περιορισμών, αλλά η ύπαρξη τέτοιων θεσμών και περιορισμών που δεν θα επιτρέπουν σε καμία μικρή ομάδα να επιβάλλει τη θέλησή της σε όλες τις άλλες. Παρεμπιπτόντως, δηλώνεται ακόμα ότι οι νόμοι ενός κράτους που λειτουργεί σύμφωνα με αυτή τη φιλοσοφία πρέπει να θεσμοθετούνται έτσι ώστε να προστατεύουν πολλές αφηρημένες αρχές μακροπρόθεσμα και όχι έτσι ώστε να μπαίνουν στην υπηρεσία ενός και μόνο στόχου, όποιος στόχος και αν είναι αυτός, ειδικά η κοινωνία αυτή θα καταλήξει απολυταρχική, (Hayek F.A. (1948) σελ. 6-32).

Πρέπει επίσης να διευκρινιστεί ότι τα επιχειρήματα του Hayek που αναφέρθηκαν παραπάνω, όσον αφορά την ξεχωριστή ανθρώπινη γνώση που κάθε άνθρωπος κατέχει και δεν μπορεί εύκολα να μοιραστεί, αφορούν την υπεράσπιση της αποτελεσματικότητας του οικονομικού συστήματος αγοράς και ζήτησης με τιμές καθορισμένες από τις περιστάσεις (Hayek F.A. (1948) σελ. 77-91) και δεν πρέπει να θεωρηθούν ως υπεράσπιση της απόλυτης ανεξαρτησίας κάθε ανθρώπου από το κράτος και την κοινωνία.

Αυτό που προκύπτει επομένως είναι ότι οι θέσεις του Hayek αν μη τι άλλο αναδεικνύουν ότι το «μικρό κράτος» δεν είναι πολιτική που όλοι οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί θεωρούν ως απαραίτητο συστατικό του φιλελευθερισμού. Η αντιπαράθεση μεταξύ «μικρού κράτους» και κράτους με πιο πολλές αρμοδιότητες δεν είναι απαραίτητα αντιπαράθεση μεταξύ του νεοφιλελευθερισμού και των αντιπάλων προς αυτόν συστημάτων, αφού ακόμα και καθαρά φιλελεύθεροι θεωρητικοί αναγνωρίζουν και προσπαθούν να διορθώσουν ελαττώματα στη θεωρία αυτή.

Κεφάλαιο 2.2- Οι θέσεις του M. Friedman έναντι της κρατικής παρέμβασης

Παρ' όλα αυτά όμως, πρέπει οπωσδήποτε ν' αναγνωριστεί ότι το «μικρό κράτος» έχει καθαρά νεοφιλελεύθερη αφετηρία. Ο M. Friedman άλλωστε ένας από τους βασικότερους «πατέρες» του νεοφιλελευθερισμού, αποτελεί σίγουρα, αν όχι το δημιουργό του μικρού κράτους, τουλάχιστον το θεωρητικό αφού είναι αυτός που το έφερε στο πολιτικό και επιστημονικό προσκήνιο. Αντίθετα με τον

Hayek, ο Friedman υπερασπίζεται ένα καπιταλιστικό σύστημα (ο όρος καπιταλισμός χρησιμοποιείται από τον ίδιο) στο οποίο το κράτος θα δρα όσο το δυνατό λιγότερο, θεωρώντας ότι σχεδόν κάθε κρατική παρέμβαση υποσκάπτει την ανθρώπινη ελευθερία. Αν και κάποιες από τις ιδέες του μπορεί να θεωρηθούν υπερβολικές ακόμα και μέσα στα όρια του «μικρού κράτους», οι περισσότερες αποτελούν θεωρήσεις που συναντώνται, με την μία ή την άλλη μορφή, μέχρι και σήμερα. Αυτός είναι και ο λόγος που επιλέχθηκε να γίνει μεγαλύτερη αναφορά στον Friedman απ' ότι στον Hayek προκειμένου ν' αναδειχτούν ορισμένες απόψεις που μπορεί να αυτοαναιρούνται ή να αποτελούν λογικά άλματα, αλλά αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι θ' αναδειχθεί κάθε πιθανό ελάττωμα των απόψεων του Friedman, μια που η γενικότερη ανάδειξη των πιθανών ελαττωμάτων του «μικρού κράτους» είναι θέμα με το οποίο το κείμενο αυτό θα ασχοληθεί στο τρίτο του κεφάλαιο.

Σύμφωνα με τον M. Friedman η κυβέρνηση ενός κράτους οφείλει να είναι διαμορφωμένη έτσι ώστε να διασφαλίζει την ελευθερία των πολιτών χωρίς να τους υπηρετεί ή να υπηρετείται από αυτούς. Γι' αυτό δεν πρέπει να έχει υπερβολική δύναμη, διότι ακόμα και αν αυτοί που κυβερνούν είναι προς το παρόν ενάρετοι και αδιάφθοροι, η δύναμη αυτή κάποια στιγμή θα προσελκύσει ανθρώπους που θα κυβερνήσουν με πολύ χειρότερες προθέσεις. Η κυβέρνηση θα πρέπει να περιορίζεται στην προστασία της κοινωνίας από εξωτερικούς εχθρούς, στην προστασία των συμβολαίων, στην προστασία του ανταγωνισμού και, πάρα πολύ προσεκτικά, στις απαραίτητες δραστηριότητες που οι άνθρωποι χρειάζονται περισσότερη από την συμβολική συνεργασία για να εκτελέσουν. Η κυβέρνηση θα πρέπει ακόμα να λειτουργεί όσο γίνεται πιο αποκεντρωτικά, επειδή η συγκέντρωση δύναμης είναι επικίνδυνη τόσο για την ελευθερία, όσο και για την πρόοδο. Οι ιδιωτικές επιχειρήσεις από την άλλη, πρέπει να λειτουργούν έτσι ώστε να περιορίζουν την εξουσία της κυβέρνησης, (Friedman M. σελ. 10-11). Πρέπει ίσως να αναφερθεί ότι τα επιχειρήματα αυτά φαίνεται να υπονοούν ότι η αγορά είναι εξ ορισμού αποκεντρωτική και διασπασμένη και το κράτος εξ ορισμού συγκεντρωτικό. Το αν αυτό όντως ισχύει χρήζει πιθανώς περαιτέρω μελέτης.

Ο βασικός λόγος που παραθέτει ο M. Friedman για τον απαιτούμενο διαχωρισμό κρατικής και οικονομικής ελευθερίας είναι η εξάρτηση της πολιτικής ελευθερίας από την οικονομική. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η εξάρτηση αυτή υπάρχει παράλληλα, αλλά ανεξάρτητα από, την υπόσταση της οικονομικής ελευθερίας, ως μέρος του γενικού πλαισίου ελευθερίας που καθιστά την οικονομική ελευθερία έτσι ή αλλιώς αυταξία. Η έλλειψη ελευθερίας κίνησης και πράξης λόγω κυβερνητικού οικονομικού ελέγχου είναι στην πραγματικότητα ίδια και απαράλλακτη με την έλλειψη ελευθερίας λόγω πολιτικού καταναγκασμού. Κάθε είδος φόρου λοιπόν είναι έλλειψη ελευθερίας,

διότι ο πολίτης δεν έχει την ελευθερία να καταναίμει τα χρήματά του με διαφορετική σκοπιμότητα από αυτή του κράτους. Η έλλειψη ελευθερίας λόγω νόμου στην επιλογή επαγγέλματος ή στη συναλλαγή με κάποια ξένη χώρα ή στη διάθεση προϊόντων ή στη τιμολόγηση προϊόντων είναι επίσης έλλειψη οικονομικής ελευθερίας που περιορίζει τόσο την ανθρώπινη σφαίρα δραστηριότητας όσο και τη συνολική ελευθερία. Ο ανταγωνιστικός καπιταλισμός προστατεύει την ελευθερία έτσι, διαχωρίζοντας την οικονομική από την πολιτική εξουσία. Η προστασία αυτή φαίνεται να υποστηρίζεται και ιστορικά, μια που δεν διακρίνεται να υπάρχει ιστορικό προηγούμενο ελεύθερης πολιτικά κοινωνίας με ελεγχόμενη πολιτικά οικονομία. Το αντίθετο, ανελεύθερη κοινωνία με μη ελεγχόμενη πολιτικά οικονομία, είναι φαινόμενο που ο Friedman παραδέχεται πως υπάρχει, χρησιμοποιώντας πολλά παραδείγματα, όπως η φασιστική Ισπανία και Ιταλία και η τσαρική Ρωσία. Δηλώνει όμως πως, ακόμα και έτσι, οι ανελεύθερες κοινωνίες αυτές είναι κάπως πιο ελεύθερες από τις ανελεύθερες κοινωνίες στις οποίες ελέγχεται και η οικονομία, (Friedman Μ. σελ. σελ. 15-18). Παραβλέποντας την αμφίβολη εγκυρότητα των παραδειγμάτων αυτών, σ' αυτό το σημείο φαίνεται ότι ο ίδιος ο Friedman παραδέχεται ότι η ύπαρξη ελευθερίας ενέχει διαβαθμίσεις. Η παραδοχή του ακόμα, σε άλλο σημείο ότι φόροι πρέπει να υπάρχουν σε κάποιο επίπεδο, φαίνεται να υπονοεί ότι η απόλυτη ελευθερία είναι κάτι το αδύνατο ή το αυτοκαταστροφικό. Οι λεπτομέρειες αυτές διαφοροποιούν και υπονομεύουν σοβαρά τα επιχειρήματά του: δεν οφείλει απλώς να αποδείξει ό,τι στο «μικρό κράτος» υπάρχει ελευθερία, αλλά μάλλον το ότι εκεί βρίσκεται περισσότερη ελευθερία απ' ό,τι σε κάθε άλλο σύστημα, συμπεριλαμβανομένων των φιλελεύθερων συστημάτων που δεν απαιτούν ελαχιστοποίηση του κράτους.

Ο Friedman όμως δεν αρκείται στην ιστορική παράθεση τάσεων και στην αναγνώριση αυταξίας της ελευθερίας για ν' αποδείξει την εξάρτηση της πολιτικής από την κοινωνική ελευθερία. Ορίζοντας την ελευθερία ως κατάσταση που αφορά τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και όχι την σχέση ανθρώπου-περιβάλλοντος και επισημαίνοντας το γεγονός ότι απαιτείται κάποιο είδους καταμερισμού εργασίας για να λειτουργήσει η κοινωνία, δηλώνει ότι η σύγχρονη, τεράστιου μεγέθους κοινωνία μπορεί να λειτουργήσει μόνο με δύο τρόπους: είτε με απολυταρχική και βίαια καταναγκαστική κεντρική κατεύθυνση, είτε μέσω αμιγώς συμφερουσών συμφωνιών της ελεύθερης αγοράς μεταξύ ατόμων. Η ελεύθερη αγορά σημαίνει απουσία κρατικού καταναγκασμού και άρα επικράτηση της ελευθερίας. Εν τέλει, η επιχειρηματικότητα πρέπει να είναι ιδιωτική, γιατί μόνο έτσι τα ελευθέρως συναπτόμενα συμβόλαια θα συνάπτονται μεταξύ ατόμων και γιατί η εξουσία είναι πολύ πιο εύκολο να αποκεντρωθεί και να λειτουργήσει ως αντίβαρο άλλων πόλων εξουσίας, όταν δημιουργούνται συνέχεια καινούριοι ανεξάρτητοι πόλοι οικονομικής εξουσίας,

παρά όταν όλοι οι πόλοι πηγάζουν από το κράτος με τους κανόνες μηδενικού αθροίσματος της πολιτικής εξουσίας. Η ανεξαρτησία του οικονομικού πόλου εξουσίας επιπλέον διασφαλίζει την ελευθερία του λόγου, μια που δίνει την δυνατότητα ακόμη και στις πιο ριζοσπαστικές φωνές να χρηματοδοτηθούν και άρα να ακουστούν. Μία πιο συγκεντρωτική εξουσία, ακόμη κι αν θεωρεί ότι οφείλει να διασφαλίσει την ελευθερία του λόγου των διαφωνούντων (γεγονός που τονίζεται ότι συνήθως δεν ισχύει ούτε καν στα κρατικά μέσα φιλελεύθερων κρατών), δε μπορεί να το επιτύχει αυτό λόγω αδυναμίας για δίκαιη κατανομή πόρων που απαιτούνται για την διάδοση του λόγου των διαφωνούντων. Από την άλλη, ακόμα και αν υπάρχει συνομοσία ή κρατική πολιτική που χρησιμοποιεί καταναγκασμό ενάντια στην ελευθερία του λόγου σε ένα καπιταλιστικό κράτος, η ανάγκη για κέρδος θα καταστήσει οποιαδήποτε τέτοια συνομοσία αναποτελεσματική, ή τουλάχιστον περιορισμένης αποτελεσματικότητας, (Friedman M. σελ. σελ. 18-26). Το όλο σκεπτικό εδώ του Friedman βασίζεται στην υπόθεση ότι η κοινωνία μπορεί να υπάρξει μόνο σε δύο ακραίες μορφές: της τέλει ελεύθερης αγοράς και του τέλει καταναγκασμού. Όπως ο ίδιος ο Friedman όμως έδειξε με τα παραδείγματά του περί ανελεύθερων κρατών με αγορά, τα άκρα αυτά δεν αποτελούν τις μοναδικές εκδοχές της κοινωνίας. Εδώ ενδεχομένως υπάρχει μία αντίφαση, αφού οι κατά τον Friedman εναλλακτικές αγοράς και αυταρχισμού παρουσιάζονται παράλληλα τόσο ως απόλυτες, όσο και ως σχετικές ποσότητες, ανάλογα με το ποια εκδοχή ωφελεί το εκάστοτε επιχείρημα.

Ακόμα όμως και ο Friedman πιστεύει ότι το κράτος θα πρέπει να είναι ικανό να επιτελέσει ορισμένες λειτουργίες. Το κράτος θα πρέπει να έχει πολύ συγκεκριμένους και περιορισμένους ρόλους. Οφείλει να διασφαλίζει και να είναι ικανό να αποτελεί τόπο δημόσιας συζήτησης, εγγυητή διασφάλισης των κανόνων που διέπουν τη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος, και θεσμοθέτη κανόνων απαραίτητων για να λειτουργήσει η κοινωνία και για να διασφαλιστούν τα θέματα που δε γίνεται να διασφαλιστούν αλλιώς. Οφείλει ακόμα να προσπαθεί να αποτελεί όσο γίνεται πιο δίκαιο διαιτητή, όταν τίθεται θέμα σύγκρουσης της ελευθερίας διαφορετικών ανθρώπων, ώστε η ελευθερία του ενός να μην καταλήξει ως καταναγκασμός ή εξαπάτηση του άλλου, αν και τα όρια του τι αποτελεί δίκαιο σε τέτοια θέματα δεν είναι πάντα ευδιάκριτα. Υποχρεούται ακόμα να προσπαθεί να φροντίζει για αυτούς που είναι ανίκανοι να φροντίσουν τον εαυτό τους, αναφέροντας όμως ως μοναδικά παραδείγματα τους «τρελούς» και τα παιδιά, έτσι ώστε να περιοριστεί όσο είναι δυνατόν η κατηγορία αυτή, (Friedman M. σελ. 20-21, 27-36). Εδώ γι' άλλη μία φορά τα ζητήματα της ελευθερίας και του κράτους παύουν να είναι απόλυτα, παρότι η ίδια η ελαχιστοποίηση του κράτους βασίζεται στην υπόθεση ότι είναι απόλυτα.

Ακόμα και όσον αφορά τα παιδιά όμως θεωρεί πως είναι βέλτιστο η επιμόρφωσή τους να πληρώνεται όσο είναι δυνατόν από τους γονείς, αν και αναγνωρίζει την αναγκαιότητα παρέμβασης του κράτους σε περίπτωση που αυτό δεν είναι εφικτό. Ακόμα και έτσι όμως πιστεύει ότι τα σχολεία και τα πανεπιστήμια θα πρέπει ιδανικά να παραμένουν ιδιωτικά, έστω κι αν η φοίτηση των μαθητών χρηματοδοτείται από το κράτος. έτσι διασφαλίζεται το να μην αποτελούν τα σχολεία χώρους μονόπλευρης προπαγάνδας, μονοδρομικής για τους γονείς επιλογής και λανθασμένης σπατάλης της χρηματοδότησης, λόγω έλλειψης ανταγωνισμού. Ο ανταγωνισμός κατ' αυτόν ωφελεί τα σχολεία όσο ωφελεί όλους τους άλλους τομείς. Αναφέρει ακόμα πως η υποχρεωτική φοίτηση σε δημόσια σχολεία δεν αποτελεί εμπόδιο στις ταξικές διαφορές, δεδομένου ότι οι κοινωνικές τάξεις συνήθως ζουν σε διαφορετικές συνοικίες και άρα, σε μια τέτοια περίπτωση, θα υπάγονταν σε διαφορετικές σχολικές μονάδες, όπου τα παιδιά πλουσίων θα συναναστρέφονται παιδιά πλουσίων και τα παιδιά φτωχών θα συναναστρέφονται παιδιά φτωχών. Θεωρεί επίσης ότι μόνο η εκπαίδευση πάνω σε θέματα λειτουργίας του ανθρώπου ως πολίτη και σε θέματα ηγεσίας μπορούν να δικαιολογηθούν ως κρατικές δαπάνες με βάση τα έμμεσα συμφέροντα για την κοινωνία που οι δαπάνες αυτές προσφέρουν. Για χρηματοδότηση προς φοίτηση σε σχολές που καθορίζουν το μελλοντικό επάγγελμα του ανθρώπου, ο Friedman προτείνει παροχές που θα αποπληρώνονται από τα μελλοντικά έσοδα του ωφελούμενου των παροχών αυτών. Κατά προτίμηση, οι παροχές δεν θα πρέπει να προέρχονται από το κράτος, (Friedman M. σελ. 75-92).

Όσον αφορά τα θέματα για τα οποία αναφέρθηκε παραπάνω πως δε γίνεται να διασφαλιστούν αλλιώς, αυτά είναι θέματα παρόμοια με την εθνική άμυνα (η οποία είναι και το μοναδικό παράδειγμα που παραθέτει). Τέτοιου είδους θέματα φαίνεται να χρειάζονται εκ των πραγμάτων ομοιομορφία και υποταγή στην πλειοψηφία προκειμένου να λειτουργήσουν και πρέπει να λειτουργήσουν διότι η κοινωνία τα έχει ανάγκη για να λειτουργήσει αποτελεσματικά. Θεωρεί όμως πως οι τομείς αυτοί είναι απαραίτητο να ελαχιστοποιούνται όσο το λογικά δυνατόν, ούτως ώστε να επηρεάζονται μόνο τομείς στους οποίους ο περιορισμός της ελευθερίας και η χρήση του καταναγκασμού είναι όντως μέτρα απαραίτητα για να διασφαλίζεται η ελευθερία και να μη φθείρεται η συνοχή της κοινωνίας. Τονίζεται μάλιστα ότι αν η συνοχή της κοινωνίας φθαρεί υπερβολικά λόγω της διαφωνίας πάνω σε καθολικά ισχύοντες νόμους, αυτό μάλλον θα οδηγήσει σε αύξηση των κοινωνικών διαμαχών και εν τέλει σε πολέμους, εμφύλιους ή θρησκευτικούς. Ακόμα, παρότι ο Friedman τονίζει ότι πρέπει να υπάρχει και να διασφαλίζεται ο ανταγωνισμός, με τρόπο ώστε κανείς να μην εξαρτάται από έναν μόνο πωλητή ή εργοδότη, θεωρεί παράλληλα και ότι τα περισσότερα μονοπώλια είναι αποτελέσματα κρατικής παρέμβασης και όχι

κρατικής απραξίας και ότι από τα λίγα μονοπώλια που πηγάζουν από καταστάσεις που θα οδηγούσαν οπωσδήποτε σε μονοπώλιο, ακόμα και χωρίς την ύπαρξη αθέμιτου ανταγωνισμού ή κρατικού παρεμβατισμού, μάλλον το να παραμείνουν ιδιωτικά αποτελεί συνήθως, αν και όχι πάντα, το μικρότερο κακό. Αυτό συμβαίνει επειδή η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας μάλλον θα τα διορθώσει. Ακόμα και αν η δημιουργία κρατικού μονοπωλίου κριθεί απαραίτητη πάντως αυτό δε μπορεί να επιτευχθεί μέσω της απαγόρευσης του ανταγωνισμού. Από την άλλη, τα μονοπώλια που δημιουργούνται από ιδιωτική συνεργασία θεωρούνται μάλλον ασταθή, εύθραυστα και βραχύβια χωρίς την παρέμβαση του κράτους. Υπό το πρίσμα αυτό, η κυβέρνηση πρέπει απλώς να μην παίρνει μέτρα που ευνοούν ή στηρίζουν τα μονοπώλια ή τη δημιουργία μονοπωλίων και να καταργήσει τα ήδη ισχύοντα μέτρα που έχουν το αποτέλεσμα αυτό. Ο Friedman πάντως θεωρεί ότι πρέπει να παρθούν και φορολογικά μέτρα για την αντιμετώπιση των μονοπωλίων, όπως η μείωση φόρων στα ανώτερα κλιμάκια και η αντικατάσταση φορολόγησης των εταιριών με την φορολόγηση απ' ευθείας των μετόχων των εταιριών. Τέλος, αν και παραδέχεται την ύπαρξη έμμεσων οικονομικών οφελών και ζημιών, θεωρεί ότι η κυβέρνηση πρέπει να παρεμβαίνει πάνω σ' αυτά όσο το δυνατό λιγότερο, διότι αυτά μπορεί να χρησιμοποιηθούν για να δικαιολογήσουν οποιαδήποτε κρατική παρέμβαση πάνω σε θέματα που στην πραγματικότητα μπορούν να λυθούν από την ίδια την αγορά, (Friedman M. σελ. 20-21, 27-36, 102-115). Πρέπει εδώ να σημειωθεί το ότι η αυτόματη κατάρρευση των μονοπωλιακών συμμαχιών δεν υποστηρίζεται επαρκώς από το Friedman και αποτελεί μάλλον μία λογική υπόθεση που βασίζεται όμως σε κάπως πιο ασταθή επιχειρήματα πάνω στο πως τα μονοπώλια λειτουργούν. Το επιχείρημα μπορεί πιο απλοϊκά να τεθεί έτσι: «Εφόσον η αγορά δημιουργεί όλα τα θετικά και το κράτος όλα τα αρνητικά, τότε τα μονοπώλια δεν υπάρχουν χωρίς το κράτος ή αν υπάρχουν είναι θετικά κι αν υπάρχουν και δεν είναι θετικά, θα σταματήσουν να υπάρχουν». Κάτι τέτοιο προϋποθέτει όμως ότι ο αναγνώστης έχει δεχθεί την ανωτερότητα της αγοράς σε όλους τους τομείς ως αξίωμα. Ακόμα, παρότι ο Friedman εξηγεί πως η μείωση της φορολογίας θα αναζωογονήσει την οικονομία, δεν εξηγεί επαρκώς πώς θα βοηθήσει αυτό απέναντι στα μονοπώλια, γεγονός που αναδεικνύει εδώ την ύπαρξη ενός ακόμα λογικού άλματος.

Ο Friedman ωστόσο παραθέτει και λεπτομερή παραδείγματα περιπτώσεων στις οποίες το κράτος δεν πρέπει να συμμετέχει. Τα παραδείγματα αυτά αναφέρονται σε συγκεκριμένα μέτρα του σύγχρονου σε αυτόν κράτους, αλλά τα εξέφρασε με τέτοιο τρόπο ώστε να έχουν μια πιο καθολική ισχύ. Γι' αυτό το λόγο τα παραδείγματα του θα παρατεθούν συνοπτικά. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Friedman δεν θεωρεί τη λίστα αυτή εξαντλητική. Πίστευε ότι το κράτος δεν πρέπει να δημιουργεί προγράμματα υποστήριξης της ισοτιμίας

αγροτικών προϊόντων, ούτε να φορολογεί τις εισαγωγές με δασμούς, ούτε να περιορίζει τις εξαγωγές ή να ελέγχει το μέγεθος της παραγωγής σε ορισμένους τομείς, ούτε ακόμη να ελέγχει το ύψος των ενοικίων, των μισθών, (συμπεριλαμβανομένης της ύπαρξης του ελάχιστου μισθού), η των τιμών, (συμπεριλαμβανομένης της ύπαρξης νομοθεσίας περί υψηλότερων δυνατών τιμών). Θεωρούσε επίσης ότι δεν έπρεπε το κράτος να κάνει ρυθμιστικές επεμβάσεις σε τομείς επιχειρηματικότητας και κυρίως στα ΜΜΕ, ούτε να παρέχει μέσα κοινωνικής ασφάλισης και ειδικά συνταξιοδότησης, ούτε να αδειοδοτεί την άσκηση επαγγελμάτων, ούτε να παρέχει δημόσια στέγαση ή γενικότερα να επιδοτεί χτίσιμο κτιρίων, ούτε να επιστρατεύει πολίτες σε εποχή ειρήνης, ούτε να χρηματοδοτεί δημόσια πάρκα ούτε να έχει το μονοπώλιο της αλληλογραφίας ούτε να ελέγχει διόδια δρόμων, (Friedman Μ. σελ. 36-38). Εν κατακλείδι, το κράτος δεν πρέπει να κάνει σχεδόν τίποτα που να επηρεάζει την οικονομία έστω και στο ελάχιστο.

Ο Friedman εν γένει θεωρεί ότι οι καπιταλιστικές κρίσεις δημιουργούνται από την κακοδιαχείριση του κράτους. Το κράτος δεν πρέπει να χρησιμοποιεί τις κρίσεις αυτές ως δικαιολογία για να εμπλακεί με την οικονομία, ώστε να δημιουργήσει οικονομική ανάπτυξη ή απασχολησιμότητα, όπως έκανε πάμπολλες φορές με αρνητικά, κατ' αυτόν, αποτελέσματα. Παρ' ότι όμως η επέμβαση του κράτους ή κρατικών μηχανισμών είναι επιβεβλημένη ως εγγύηση για τη σταθερότητα και την αξιοπιστία της νομισματική πολιτικής και του πλαισίου συναλλαγών, ή ακόμα και για την αποτελεσματικότητα της δημοσιονομικής πολιτικής, εφόσον αυτή υποτεθεί ότι αξίζει να υπάρξει, υπάρχουν λεπτά όρια μεταξύ της αναγκαίας αυτής επέμβασης και της κακοδιαχείρισης που ενέχει η επέμβαση ή η μη επέμβαση του κράτους στον οικονομικό τομέα με αρνητικά αποτελέσματα. Για παράδειγμα η κυβέρνηση, αντί να εμπλέκεται ενεργά με την οικονομία, οφείλει να περιοριστεί στην αύξηση των φόρων, όταν υπάρχει ανάπτυξη και στην μείωση τους, όταν υπάρχει ύφεση. Το να προσπαθεί να επέμβει μέσω ενεργητικών μέτρων και κρατικών εξόδων δεν αποφέρει εν τέλει οικονομικό όφελος ούτε στο κράτος ούτε στην κοινωνία σύμφωνα με εμπειρική έρευνα που διεξήγαγε ο ίδιος ο Friedman, η οποία, αν και όπως παραδέχεται ο ίδιος ο Friedman ήταν πολύ μικρής κλίμακας για να δώσει επαρκή στοιχεία, δεν είχε απέναντί της καμία εμπειρική έρευνα με αντίθετα ευρήματα. Η μη ενεργός συμμετοχή του κράτους πάντως μπορεί επίσης να δημιουργήσει προβλήματα. Ο Friedman για παράδειγμα θεωρεί ότι το 1930 η κρίση επιδεινώθηκε επειδή το κράτος άργησε να δώσει στις τράπεζες τα νομίσματα που αυτές είχαν ανάγκη, για να αποπληρώσουν το κύμα αναλήψεων, στο οποίο οι τράπεζες δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν επειδή, λόγω δανείων και τόκων, κάθε τράπεζα φαίνεται πάντα να έχει περισσότερα χρήματα απ' όσο ρευστό κατέχει. Το 1931, λόγω εξωτερικών πιέσεων που οδήγησαν σε φόβο

απώλειας του εσωτερικού χρυσού, το ίδιο κρατικό σύστημα αύξησε το επιτόκιο στον κρατικό δανεισμό χρυσού στις τράπεζες, γεγονός που οδήγησε σε περαιτέρω οικονομικά προβλήματα. Όταν το κράτος άρχισε να παίρνει μέτρα για να βοηθήσει τη κατάσταση, ήταν πια αργά. Ο λόγος που έγιναν αυτά τα λάθη κατά τον Friedman ήταν επειδή τη ευθύνη την είχαν λίγοι ισχυροί άνθρωποι και όχι απρόσωποι, καθολικοί, αμερόληπτοι, νόμοι, όπως θα έπρεπε, (Friedman M. σελ. 39-52, 67-74). Εδώ ο Friedman, κατά τη γνώμη του γράφοντος δεν αιτιολογεί επαρκώς γιατί το κράτος θα έπρεπε να παρέμβει σε αυτόν τον καθαρά οικονομικό τομέα, ενώ σε οποιονδήποτε άλλο τομέα η παρέμβασή του θεωρείται αυταρχική ή/και πατερναλιστική. Τα προβλήματα των τραπεζών μπορούν κάλλιστα να θεωρηθούν προβλήματα κακής στρατηγικής, ή ατυχίας, που υποτίθεται ότι θα έπρεπε να διορθώσει η αγορά. Οι νομισματικές ελλείψεις δεν προήλθαν από τις επιλογές του κράτους ή από κάποια φυσική καταστροφή άλλωστε, αλλά από την ελεύθερη λειτουργία της αγοράς. Εύκολα εδώ θα μπορούσε να γίνει η κριτική ότι το κράτος εδώ κατηγορείται για τις ελλείψεις της αγοράς, έτσι ώστε η αγορά να αποδειχτεί για μία ακόμη φορά τέλεια και το κράτος χειρίστο. Το να κατηγορείται το κράτος για κάθε τι αρνητικό και να θεωρείται η αγορά υπεύθυνη για κάθε τι θετικό μοιάζει ίσως με αυτοεκπληρούμενη προφητεία, μια που εύκολα μπορεί να βρει κάποιος επέμβαση ή αποτυχημένη την έλλειψη επέμβασης του κράτους σε οποιοδήποτε πρόβλημα όχι λόγω των ανεπαρκειών του αλλά διότι εξ' ορισμού έχει την δυνατότητα να επεμβαίνει παντού και την αρμοδιότητα να ορίζει όλους τους κανόνες. Εφόσον λοιπόν τα όριά του και το τι θεωρείται αθέμιτο και πρόπον δεν οριστούν πολύ αυστηρά και συγκεκριμένα, είναι δύσκολο να γίνει αντικειμενική αξιολόγηση του κράτους, έναντι στην αγορά, χωρίς να φανεί ως επίθεση με κάθε τρόπο. Σ' αυτό το σημείο ο Friedman φαίνεται, διαχωρίζοντας με αυθαίρετο τρόπο τη νομισματική από την οικονομική πολιτική να ζητάει μέτρα που δεν μπορούν να καθοριστούν από κάποιο γενικό νόμο³, παρά το γεγονός πως ισχυρίζεται το αντίθετο, και που είναι καθαρά οικονομικά, αντιβαίνοντας έτσι μάλλον τα θεωρητικά όρια που ο ίδιος έθεσε στην καλή λειτουργία του κράτους και μετατρέποντάς το σε αρνητικό παράγοντα επειδή έχει οριστεί ως αρνητικός.

Ο Friedman επιχειρηματολογεί ακόμη ότι η ελεύθερη αγορά του καπιταλισμού αποτελεί αντίβαρο απέναντι σε άδικες διακρίσεις. Παρότι παραδέχεται ότι δεν αποτελεί αυτόματη λύση σε ρατσιστικές, θρησκευτικές ή άλλες διακρίσεις, θεωρεί ότι είναι το σύστημα που τις αντιμετωπίζει πιο αποτελεσματικά, τόσο άμεσα, μια που όλοι έχουν έστω την πιθανότητα εύρεσης κάποιου μέσου ανέλιξης, όσο και σε βάθος χρόνου με τις διακρίσεις να αναδεικνύονται ως

---

³ Που θα όριζε πχ. ότι η νομισματική πολιτική θα λειτουργούσε με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο ανεξαρτήτως των συνθηκών

προβλήματα και να υποχωρούν με το πέρασμα του καιρού. Αυτό συμβαίνει επειδή οι οικονομικές συναλλαγές δε γνωρίζουν ταυτότητα, μόνο προϊόν ανταλλαγής, και αυτός που θα νοιαστεί για φυλετικές διακρίσεις πχ θα χειροτερεύσει ίσα ίσα την οικονομική κατάστασή του, ενώ αυτός που δεν θα νοιαστεί θα ωφεληθεί. Παρόλα αυτά, ο Friedman υποστηρίζει ότι οι νόμοι που υποχρεώνουν τις επιχειρήσεις να προσλαμβάνουν εργαζόμενους ανεξαρτήτως διακρίσεων αντίκεινται στην ελευθερία, επειδή η πρόσληψη των εργαζομένων αυτών μπορεί να προκαλέσει απώλειες στην εταιρία. Αυτό συμβαίνει εφόσον πχ η κοινωνία στην οποία απευθύνεται είναι ρατσιστική κι επειδή τέτοιου είδους νόμοι δημιουργούν αρνητικό προηγούμενο, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί από μία μελλοντική κυβέρνηση ώστε να δημιουργήσει ρατσιστικούς νόμους προσλήψεως πάνω στην ίδια βάση κρατικού ελέγχου των προσλήψεων των επιχειρήσεων. Τέτοιου είδους νόμοι άλλωστε φαίνονται αχρείαστοι, διότι είτε η πλειοψηφία θα υπερασπίζεται τις κοινωνικές μειοψηφίες, οπότε η ύπαρξη τέτοιου νόμου δεν θα χρειάζεται, είτε δεν θα τις υπερασπίζεται, οπότε η ύπαρξη νόμου περί εργασιακής ισότητας θα καταργείτο, (Friedman M. σελ. 93-101). Πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι το ιστορικό επιχείρημα δεν είναι απαραίτητα ισχυρό, επειδή ο λόγος που έχουν μειωθεί οι διακρίσεις μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί η δημοκρατικοποίηση των κρατών, ή η βελτίωση της τεχνολογίας ή η ελευθερία του τύπου και όχι η ελεύθερη αγορά. Ο Friedman βέβαια φαίνεται να υποστηρίζει ότι και τα τρία αυτά φαινόμενα προέρχονται από την ελεύθερη αγορά, αλλά μπορούν κάλλιστα να αποτελούν αποτέλεσμα πιο πολύπλοκων ιστορικών παραγόντων.

Αξίζει να επισημανθεί παρ' όλα αυτά το γεγονός ότι ο Friedman υπονοεί πως δεν θεωρεί ότι το κράτος πρέπει να δρα εναντίον των συνδικάτων, παρ' όλο που θεωρεί τον «μονοπωλιακό» τρόπο με τον οποίο συχνά δρουν τα συνδικάτα βλαβερό για το μέσο μισθό των εργαζομένων που δεν υπάγονται σε αυτά. Το κράτος δεν πρέπει να ανακατεύεται, ούτε έτσι ώστε να βοηθήσει τα συνδικάτα, ούτε έτσι ώστε να τα ζημιώσει, εφόσον τα συνδικάτα δεν κατέχουν μονοπωλιακή δύναμη. Χρησιμοποιεί μάλιστα την ίδια επιχειρηματολογία για τους νόμους κατά των συνδικάτων που χρησιμοποίησε για τους νόμους κατά των εργασιακών, ρατσιστικών ή θρησκευτικών διακρίσεων. Πάντως εν κατακλείδι, η δημιουργία σωματείων είναι μέρος του απαραίτητου ανταγωνισμού μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών. (Friedman M. σελ. 93-101, 105-106).

Εκτός των άλλων ο Friedman πιστεύει ότι οι οικονομικά ισχυροί και οι αρχηγοί των σωματείων δεν έχουν καμία κοινωνική ευθύνη πέρα από την τήρηση του νόμου, την αποφυγή εξαπάτησης και την αύξηση των κερδών τους, ή των αποδοχών των μελών του σωματείου τους. Το όφελος της κοινωνίας το καθοδηγεί η αόρατη χείρα. Οποιαδήποτε νομοθεσία του κράτους προσπαθήσει

να επιρρίψει περισσότερες ευθύνες σε αυτούς είναι εν τέλει ζημιογόνα. Εφόσον οι εταιρίες έχουν κοινωνικές ευθύνες άλλωστε μπορούν να καθορίζουν τις ευθύνες αυτές, πράγμα που παραβιάζει την αρχή της δημοκρατίας, μια που αυτοί που αποφασίζουν δεν μπορούν να είναι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι μίας δημοκρατίας. Η ελεύθερη αγορά δεν πρέπει να παραβιάζεται ούτε από κρατικές αποφάσεις, (Friedman M. σελ. 112-115). Αυτό οδηγεί στην ερώτηση του αν μπορεί οποιοσδήποτε μη εκλεγμένος αντιπρόσωπος να έχει κοινωνικές ευθύνες. Μια αρνητική απάντηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μόνο το κράτος έχει ευθύνες απέναντι στην κοινωνία και στο γενικό σύνολο, γεγονός που φαίνεται να καθιστά το κράτος εξ ορισμού πατερναλιστικό, όπως ακριβώς δηλαδή ο Friedman θεωρεί ότι δεν πρέπει να είναι, αφού έτσι οι πολίτες θα ενθαρρύνονται να δρουν αμοραλιστικά και συνεπώς ανεύθυνα. Είναι πιθανόν βέβαια ο Friedman ν' αναφέρεται εδώ μόνο σε νομικά προσδιορισμένες κοινωνικές ευθύνες των ηγετών αυτών καθαρά ως ηγετών. Σ' αυτήν τη περίπτωση όμως υπονοεί ότι υπάρχει νομική ευθύνη να αυξάνεται το κέρδος ακόμα και σε περιπτώσεις που δημιουργούνται ευρείες αρνητικές κοινωνικές συνέπειες, ή και καταστροφικές για την κοινωνία συνέπειες, εφόσον ο νόμος δεν έχει προλάβει να προβλέψει κάποιον ολοκαίνουριο, αλλά καταστροφικό τρόπο πλουτισμού. Και στις δύο περιπτώσεις αυτή η λογική καθιστά το κράτος και μόνο υπεύθυνο για οποιοδήποτε κοινωνικό πρόβλημα και αποθαρρύνει οποιονδήποτε έχει ισχύ, πλην του κράτους, από το να ασκεί την ελευθερία του με τρόπο που ο ίδιος υποκειμενικά θεωρεί αλτρουιστικό, ζητώντας του να δρα με γνώμονα το κέρδος ανεξαρτήτως των άλλων συνεπειών, εφόσον δεν παραβιάζεται ο νόμος και δεν υπάρχει εξαπάτηση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, πολλά από τα οφέλη που σύμφωνα με τον Friedman δημιουργούνται από την ελευθερία που παρέχεται απ' την ελεύθερη αγορά αναιρούνται, μια που οι μόνες ηθικές αξίες που επιτρέπεται να έχουν οι ισχυρές οργανώσεις είναι η νομιμοφροσύνη (δηλαδή η υποταγή στο κράτος) , η ειλικρίνεια και το κέρδος, χωρίς εδώ να υπάρχει ουσιαστικά ελευθερία διαφορετικής ηθικής αξιολόγησης των γεγονότων εκτός της κρατικογενούς.

Μια ακόμα επισήμανση είναι ότι ο Friedman τοποθετείται κατά και των κρατικά ελεγχόμενων αδειοδοτήσεων και πιστοποιήσεων για την άσκηση επαγγελμάτων, συμπεριλαμβανομένου του ιατρικού. Υποστηρίζει ότι αυτές εν τέλει δεν ωφελούν τον καταναλωτή ή των ανταγωνισμό, αλλά μάλλον ωφελούν μόνο εκείνους που ελέγχουν τις αδειοδοτήσεις, οι οποίες πολλές φορές εμπειρικά γίνονται με αυθαίρετα η αντίθετα στην πρωτοπορία κριτήρια. Εφόσον κάποιος εξαπατηθεί από επαγγελματία που στερείται ικανοτήτων, θεωρεί, η λύση βρίσκεται στα δικαστήρια, (Friedman M. σελ. 115-134). Εδώ ίσως πρέπει να τονιστεί ότι, ακόμα και αν ο Friedman έχει δίκιο, για ορισμένα επαγγέλματα όπως το προαναφερθέν παράδειγμα της ιατρικής ή τα επαγγέλματα που

ενδέχεται να βλάψουν το περιβάλλον, μπορεί η αξιολόγηση ακόμα και με αυτούς τους όρους να θεωρηθεί αναγκαίο κακό, έννοια που ο ίδιος ο Friedman χρησιμοποιεί σε κάποια σημεία. Ο λόγος είναι ότι η άσκηση των επαγγελματιών αυτών χωρίς κάποιο είδος επιστημονικής αξιολόγησης μπορεί να δημιουργήσει ανεπανόρθωτες από τα δικαστήρια ζημιές, τόσο στον πελάτη όσο και στην κοινωνία εν γένει (σε περιπτώσεις όπως πχ μία πανδημία ή η καταστροφή του περιβάλλοντος), οπότε στη περίπτωση αυτή η πρόληψη για την αποφυγή της απάτης ενδείκνυται ακόμα και αν όντως επιφέρει κι άλλα αρνητικά.

Όσον αφορά τη διανομή των αγαθών στην κοινωνία, ο Friedman θεωρεί ότι η καπιταλιστική κατανομή των αγαθών δε μπορεί να θεωρηθεί απαραίτητα από μόνη της δίκαιη, αλλά παρ' όλα αυτά είναι δίκαιη επειδή πιο πολύ από κάθε άλλη εναλλακτική προστατεύει την ελευθερία. Η χρήση καταναγκασμού για την μοιρασιά των αγαθών θεωρείται ανεπίτρεπτη, ανεξαρτήτως από το κατά πόσον η ανισότητα του πλούτου οφείλεται σε καθαρή τύχη. Η αγορά παρομοίως αποτελεί το καλύτερο τρόπο για να δουλέψουν οι άνθρωποι και να διαμοιραστούν τα προϊόντα χωρίς καταναγκασμό, ο οποίος άλλωστε αποτελεί και ανεπαρκές μέσο για την παρακίνηση των ανθρώπων να δρουν παραγωγικά και αποτελεσματικά. Οποιοσδήποτε άλλος τρόπος παραγωγής και διανομής θα χρησιμοποιούσε ηθικά ανεπίτρεπτο και υλικά λιγότερο αποτελεσματικό καταναγκασμό. Ακόμα υποστηρίζει ότι παρ' όλες τις ανισότητες του καπιταλισμού, αυτός οδηγεί σε λιγότερη ανισότητα απ' ό,τι κάθε άλλο σύστημα που έχει εφαρμοστεί, τόσο λόγω της πολιτικής υπόστασης της ελευθερίας του καπιταλισμού που παρέχει σχετικά μεγαλύτερη οικονομική ισότητα και κοινωνική κινητικότητα, όσο και μέσω της οικονομικής ανάπτυξης που αυτός αποφέρει. Πρέπει πάντως να αναφερθεί ότι όλα τα παραδείγματα μικρής οικονομικής ανισότητας που αναφέρονται για να αιτιολογήσουν την μεγάλη είναι σχετικά ανώδυνα (όπως πχ. καλή τύχη αξίας είκοσι δολαρίων ή αύξηση μισθού), (Friedman M. σελ. 134-145). Σε μια υποθετική κοινωνία που η διαφορά ενδέχεται να είναι μεταξύ ενός ανθρώπου που ζει στο δρόμο χωρίς να έχει τα απαραίτητα ώστε να τραφεί ή που πρέπει να δουλεύει 12 ώρες την ημέρα για να μην απολυθεί κι ενός ανθρώπου που έχει πολλές επαύλεις και γιου, κατά βάση λόγω τύχης, το κατά πόσον τα επιχειρήματα του Friedman θα παρέμεναν το ίδιο πειστικά και η «έλλειψη καταναγκασμού» θα φαινόταν στον μέσο άνθρωπο ως κάτι το όντως υπαρκτό ή απλώς ένα μύθευμα αποτελεί ένα σοβαρό ερώτημα. Το ζήτημα εδώ δεν είναι απαραίτητα ότι αυτές οι μεγάλες ανισότητες είναι παντελώς αδικαιολόγητες, οποιαδήποτε αδικία μπορεί να δικαιολογηθεί εφόσον όλες οι δυνατές εναλλακτικές είναι χειρότερες. Το αν όμως όλες οι δυνατές εναλλακτικές είναι χειρότερες είναι κάτι που δεν έχει αποδειχτεί πέραν κάθε αμφιβολίας. Το ζήτημα είναι ότι ο Friedman χρησιμοποιεί εδώ ανώδυνα παραδείγματα οικονομικής αδικίας ως ρητορικό τρικ επειδή η μεγάλη

πλειοψηφία δεν θα συμφωνούσε αν ανέφερε τα πιο επώδυνα παραδείγματα που θα μπορούσε να αναφέρει, τόσο ως πραγματικά όσο και ως υποθετικά. Θεωρητικά, θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι αν η αγορά λειτουργεί ελεύθερα, οι πραγματικά επώδυνες ανισότητες είναι κάτι που θα μειωνόταν ή θα εξαλειφόταν, ή ότι ακόμα κι αυτές είναι παρ' όλα αυτά μικρότερες από εκείνες που ενυπάρχουν στα κράτη που δεν έχουν ελεύθερη αγορά. Το γεγονός όμως πως απέφυγε να αναγνωρίσει την ύπαρξή τους είναι κάτι που καθιστά το επιχειρήμα του εδώ να φαίνεται ως κάτι που δεν αντιστοιχεί με την πραγματικότητα, ακόμα κι αν υποτεθεί ότι στην πράξη όντως αντιστοιχεί σε αυτήν.

Ο Friedman εκφράζει ακόμα την άποψη ότι όση φορολογία επιβάλλεται πρέπει να υπολογίζεται επί του συνολικού εισοδήματος και με βάση το ίδιο, μη αυξανόμενο για τα ανώτερα οικονομικά στρώματα, ποσοστό φορολογίας (προτείνει 23,5% επί του εισοδήματος για όλους όσους δεν εξαιρούνται πλήρως από τους φόρους, αν και ο αριθμός αυτός βασίζεται σε ιστορικές συνθήκες τις εποχής του), έτσι ώστε οι οικονομικά ισχυροί να μην ψάχνουν να ανακαλύψουν το πώς θα αποφύγουν τους φόρους, αφού με τον φόρο επί του συνολικού εισοδήματος κάτι τέτοιο θα είναι αδύνατον και αφού με βάση την ίδια κλίμακα η φοροδιαφυγή θα έχει μεγαλύτερο σχετικά κόστος και κίνδυνο αναλογικά με το όφελος της. Επομένως οι οικονομικά ισχυροί θα επικεντρώνονται σε πιο παραγωγικές διεργασίες για να αυξήσουν τον πλούτο τους αντί να τον αυξάνουν φοροδιαφεύγοντας και αναζητώντας νομικά παράθυρα. Ο Friedman παραδέχεται εδώ ότι το επιχειρήμα του είναι και ηθικό, αφού πρεσβεύει ότι το κράτος δε δικαιούται να επέμβει στην οικονομία χρησιμοποιώντας τους φόρους αναδιανεμητικά, (Friedman M. σελ. 134-145). Η ηθική διάσταση του επιχειρήματος αυτού είναι ίσως συζητήσιμη, η άποψη όμως ότι η φορολογία επί του κέρδους είναι κάτι που έχει εν γένει θετικά αποτελέσματα δύσκολα αμφισβητείται. Η υπόθεση ωστόσο ότι οι οικονομικά ισχυροί δε θα έχουν όφελος να φοροδιαφύγουν ακόμα και σ' αυτές τις συνθήκες είναι μάλλον αυθαίρετη. Όταν τα χρηματικά ποσά είναι τόσο μεγάλα που ακόμα και η πληρωμή ποσοστού της τάξεως του 1% κοστίζει περισσότερο από την πρόσληψη οποιουδήποτε δικηγορικού ή λογιστικού γραφείου ή από την μεταφορά χρημάτων σε άλλα κράτη, υπάρχει μεγάλο οικονομικό όφελος εφόσον αποφευχθεί ή μειωθεί ακόμα και φορολογία με ποσοστά πιο ευνοϊκά για τους υψηλοεισοδηματίες από αυτά που προτείνει ο Friedman.

Όσον αφορά τα μέτρα κοινωνικής πρόληψης και ασφάλειας, ο Friedman θεωρεί ότι τα περισσότερα είναι μάλλον επιβλαβή παρά ωφέλιμα. Αυτό δεν σημαίνει ότι εναντιώνεται σε κάθε είδους βοήθεια των φτωχότερων στρωμάτων, αλλά προτιμά η βοήθεια αυτή να γίνεται με χορηγήσεις ποσών τα οποία ο εκάστοτε άνθρωπος μπορεί να χειριστεί κατά βούληση, παρά με άλλου είδους κρατικές

«πατερναλιστικές» παρεμβάσεις που στερούν την επιλογή από τους ανθρώπους. Θεωρεί ότι η δημόσια στέγαση δημιουργεί μάλλον εκ νέου προβλήματα χωρίς να μπορεί να λύσει τα ήδη υπάρχοντα, μια που στην πράξη φάνηκε να μειώνει παρά να αυξάνει τις κατοικίες και να στοιβάζει τους φτωχούς σε σημεία τα οποία δεν ενοχλούν ειδικά συμφέροντα και που καθιστούν τις συνθήκες άθλιες, αφού πολλοί άνθρωποι στοιβάζονται σε μικρούς χώρους. Θεωρεί ακόμα ότι οι νόμοι περί ελάχιστου μισθού οδηγούν μάλλον σε περισσότερη φτώχεια, επειδή εν τέλει οδηγούν σε απολύσεις, εφόσον δεν αναγκάζουν τους εργοδότες να μην απολύσουν τους εργαζόμενους κάθε φορά που επιθυμούν να ισοσκελίσουν τα έξοδά τους. Η υποστήριξη των τιμών των αγροτών από το κράτος είναι ακόμα κάτι που εν τέλει βλάπτει την αγορά, τους φορολογούμενους, την ελευθερία των αγροτών να διακινήσουν προϊόντα που δεν τηρούν τις προδιαγραφές του κράτους, καθώς και τα εισαγόμενα προϊόντα, για να βοηθήσει ουσιαστικά τους πλούσιους και όχι τους φτωχούς αγρότες, (Friedman M. σελ. 146-149). Η υπόθεση περί ελάχιστου μισθού προϋποθέτει βέβαια ότι οι μεγάλες εταιρίες προσπαθούν να ισοσκελίσουν τα έξοδά τους και όχι να μεγιστοποιήσουν το πλούτο τους. Εφόσον στην πράξη η επιθυμία τους είναι η μεγιστοποίηση του πλούτου, μπορούν να μειώσουν τους μισθούς και να απολύσουν όσο τους επιτρέπεται. Εν τέλει, εφόσον αποδειχθεί ότι οι εργοδότες δεν έχουν όριο στην επιθυμία πλουτισμού τους, η κατάργηση του ελάχιστου μισθού είναι τόσο μεροληπτική υπέρ των ωφελούμενων οικονομικά ισχυρών, όσο ο Friedman θεωρεί πως είναι και τα υπόλοιπα μέτρα κοινωνικής προστασίας. Παρεμπιπτόντως, ο Friedman αμφισβήτησε την πρακτική εφαρμογή των μέτρων αυτών στο συγκεκριμένο κράτος στο οποίο διετέλεσε πολίτης μάλλον αποτελεσματικά, αλλά δεν μπορεί να υποθέσει κάποιος απαραίτητα ότι η αμφισβήτησή τους σε παγκόσμια κλίμακα είναι το ίδιο αποτελεσματική. Αφήνοντας στην άκρη τα καθαρά ηθικά επιχειρήματα, οι δημόσιες παροχές ενδέχεται κάλλιστα να είναι πιο φτηνές για το κράτος εφόσον εφαρμοστούν σωστά, ειδικά σε περιοχές όπου ο ανταγωνισμός έχει αυξήσει τα ενοίκια στα ύψη, και οι προκαθορισμένες τιμές προϊόντων μπορεί να αποτελούν μέτρο σωτήριο για τους μικροαγρότες που ενδέχεται ήδη να εξαρτώνται από πολλούς άλλους αστάθμητους παράγοντες εκτός απ' την τιμή της εκάστοτε σοδειάς τους, για να μην χρεοκοπήσουν. Ακόμα λοιπόν και αν ο προκαθορισμός της τιμής των αγροτικών προϊόντων ωφελεί τους πλούσιους αγρότες ή βλάπτει την αγορά, αυτό δε σημαίνει ότι τα μέτρα αυτά δεν είναι θετικά και για τους φτωχούς αγρότες.

Το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και συνταξιοδότησης θεωρείται επίσης από τον Friedman πως, ειδικά αν είναι κρατικογενές, δημιουργεί περισσότερα προβλήματα και αδικίες απ' όσα λύνει. Αυτό συμβαίνει γιατί στην πράξη, δε δίνει στον καθένα πίσω τα λεφτά που έχει πληρώσει σ' αυτό, αλλά λειτουργεί

αναδιανεμητικά από τους νέους στους συνταξιούχους, αναγκάζοντας το κράτος να πάρει χρήματα και από μέρη του προϋπολογισμού που υπάρχουν εκτός του συστήματος αυτού. Δηλώνει ακόμα ότι μία αναδιανομή προς τους ηλικιωμένους ανεξαρτήτως πλούτου, αντί για όλους τους φτωχότερους είναι τελείως αυθαίρετη. Αν υποτεθεί από την άλλη ότι ο κάθε ασφαλισμένος θα πληρώνεται από τα λεφτά που ο ίδιος έχει πληρώσει, αυτό είναι κάτι το οποίο πιθανόν θα μπορούσαν να το προσφέρουν ιδιωτικές εταιρίες οι οποίες θα πρέπει όμως να μπορούν ν' ανταγωνιστούν το κράτος. Εφόσον το κράτος παρέχει καλύτερες υπηρεσίες, θα βγει κερδισμένο από τον ανταγωνισμό αυτό, εφόσον δεν τις παρέχει πράττει επιβλαβώς κρατώντας το μονοπώλιο. Όπως και να 'χει πάντως, οι πολίτες δε θα πρέπει να υποχρεούνται να πληρώνουν την ασφάλισή τους, αλλά απλώς να έχουν την επιλογή να το κάνουν, (Friedman M. 150-156).

Το τελευταίο θέμα που πραγματεύεται ο Friedman είναι η αντιμετώπιση της φτώχειας η οποία, παρότι έχει μειωθεί λόγω του καπιταλισμού, συνεχίζει να υφίσταται σε σχετικό βαθμό. Ιδανικός τρόπος αντιμετώπισής της θεωρείται η φιλανθρωπία. Παραδέχεται όμως ότι αυτό δεν είναι πάντα αρκετό, ούτε απαραίτητα δίκαιο γι' αυτούς που πράττουν τις φιλανθρωπίες. Θεωρεί λοιπόν ότι το κράτος όντως ενδέχεται να πρέπει να λάβει μέτρα για την αντιμετώπιση της φτώχειας μέσω αρνητικών φόρων (επιδομάτων) για τους φτωχότερους, που θα καθορίζονται τόσο από το εισόδημά τους, όσο και από άλλους παράγοντες που μειώνουν τα έσοδά τους (όπως πχ οι ιατρικές τους ανάγκες). Το μοναδικό κριτήριο για ένα τέτοιο επίδομα πρέπει να είναι η φτώχεια. Το επίδομα θα πρέπει οπωσδήποτε ν' αποτελείται από μετρητά τα οποία οι παραλήπτες θα επιλέγουν πώς θα ξοδέψουν, έτσι ώστε το κράτος να μην επεμβαίνει καθόλου στην αγορά. Το μέτρο αυτό θεωρείται ότι θα κοστίζει λιγότερο στο κράτος από τα πιο επεμβατικά στην αγορά μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, (Friedman M. 157-161). Αυτή η λύση βέβαια προϋποθέτει για να λειτουργήσει ότι το επίδομα αυτό θα αντιστοιχεί στη διακύμανση των τιμών της αγοράς σε ορισμένους τομείς. Ένα τέτοιο επίδομα θα είναι τελείως άχρηστο σε σχέση με κρατικογενείς παροχές, αν πχ. τα ενοίκια στις περιοχές που διαμένουν οι άποροι έχουν οδηγηθεί στα ύψη, ή αν κάποιο είδος πρώτης ανάγκης, όπως η ιατρική περίθαλψη, έχει αποκτήσει μέσω τεχνητής έλλειψης δυσανάλογα υψηλές τιμές. Φυσικά η απάντηση που πιθανότατα θα έδινε ο Friedman είναι ότι κάτι τέτοιο προέρχεται από μονοπωλιακές πρακτικές, που με τη σειρά τους προέρχονται από επεμβάσεις του κράτους, οπότε, εφόσον η αγορά λειτουργεί σωστά, τέτοιο σενάριο δεν πρόκειται να ισχύσει. Για το κατά πόσο ισχύει κάτι τέτοιο μάλλον δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, άλλα όπως θα φανεί στο τρίτο κεφάλαιο του παρόντος κειμένου, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις.

Χρειάζεται ακόμα οπωσδήποτε να επισημανθεί ότι ο Friedman αναφέρει μερικές φορές πως τα προβλήματα που ενδέχεται να προκύψουν σε μία

κοινωνία η οποία λειτουργεί με βάση το μικρότερο δυνατό κράτος και που δεν προέρχονται από προσπάθεια βίαιου καταναγκασμού, θα πρέπει να λύνονται μέσω δικαστικών διαμαχών και όχι κρατικής προστασίας. Αν και ο Friedman δεν επικεντρώνεται σχεδόν καθόλου στο θέμα αυτό, αναφέροντας το σχεδόν παρεμπιπτόντως όταν παρουσιάζεται κάποιο πρόβλημα που δεν μπορεί να λυθεί αλλιώς, αποτελεί, έστω και έμμεσα, ιδιαίτερα σημαντικό κομμάτι της θεωρίας του. Μπορεί εύκολα να υποτεθεί η υπόνοια πως αποτελεί λύση απέναντι σε κάθε είδους παραβάσεις συμβολαίου που ενδέχεται να προκύψουν εφόσον το κράτος παύσει να παρεμβαίνει, με τη σημαντικότερη από αυτές να είναι η ύπαρξη απατεώνων, εφόσον ορισμένα επαγγέλματα, όπως η ιατρική σταματήσουν ν' απαιτούν αδειοδοτήσεις για την λειτουργία τους. (Friedman Μ. σελ. 1-166)

Εν τέλει, ο λόγος για τον οποίο ο Friedman φαίνεται να είναι αυτός που έφερε την θεωρία του μικρού κράτους στο προσκήνιο είναι εμφανής από τα επιχειρήματά του. Παρά τα ελαττώματα που φαίνεται να έχουν σε μερικά σημεία, είναι δύσκολο κατά βάση να αμφισβητηθούν, κυρίως επειδή οι προτάσεις του δεν έχουν εφαρμοστεί ποτέ στο ακέραιο, αλλά και επειδή βασίζονται σε εμπειρικές διαπιστώσεις φαινομένων της εποχής του. Είναι επομένως λογικό το ότι μέχρι και σήμερα επηρεάζει σ' ένα βαθμό τη συζήτηση γύρω από το κράτος. Παρ' όλα αυτά, αυτό δεν σημαίνει ότι η συζήτηση γύρω από το κράτος έχει παραμείνει η ίδια από την εποχή του Friedman. Καινούρια δεδομένα και γεγονότα έχουν ενδεχομένως αλλάξει σημαντικά τους κανόνες της οικονομίας.

Κεφάλαιο 2.3- Παγκοσμιοποίηση και «μικρό κράτος»

Η παγκοσμιοποίηση αποτελεί ένα σημαντικό σύγχρονο παράγοντα που δεν υφίσταται σε παλαιότερες θεωρίες στον βαθμό που υφίσταται σήμερα και που δεν μπορεί να αγνοηθεί. Ως εκ τούτου, είναι μάλλον απαραίτητο να μελετηθούν κάποιες απόψεις σχετικές με το «μικρό κράτος», υπέρ και κατά, που έχουν να κάνουν με την παγκοσμιοποίηση.

Μερικά επιχειρήματα γύρω από την φύση της παγκοσμιοποίησης φαίνεται να υποστηρίζουν την εκ φύσεως αποδοτικότητα ή ακόμα και την εκ των περιστάσεων αναγκαιότητα του μικρού κράτους. Σύμφωνα με τους D. Marsh, N.J. Smith και N. Hothi, οι επιστήμονες που ακολουθούν την προσέγγιση της υπερπαγκοσμιοποίησης θεωρούν ότι η σύγχρονη ικανότητα των εταιριών να επενδύουν σε όποιο κράτος επιθυμούν με ελάχιστη δυσκολία είναι ένα γεγονός που εκ των πραγμάτων καθιστά τη φορολογία και άρα τα κοινωνικά μέτρα υπέρ

των δημοσίων αγαθών εξαιρετικά δύσκολα εγχειρήματα. Αυτό συμβαίνει επειδή οι μεγάλες επιχειρήσεις έχοντας ως σκοπό το κέρδος, θα επενδύσουν σε κράτη στα οποία υπάρχουν λιγότεροι φόροι. Τα κράτη με τη σειρά τους δε θα μπορούν να επενδύσουν σε κοινωνικά μέτρα, διότι είτε δε θα έχουν υψηλά φορολογικά κλιμάκια να φορολογήσουν είτε δε θα μπορούν να τα φορολογήσουν επαρκώς. Είναι προτιμότερο λοιπόν για τα κράτη, οικονομικά, να φορολογούν ελάχιστα τις μεγάλες επιχειρήσεις άρα και τα ανώτερα φορολογικά κλιμάκια ελάχιστα απ' ό,τι είναι το να χάνουν τις θέσεις εργασίας που αυτές προσφέρουν καθώς και το χρήμα που οι επιχειρήσεις θα πάρουν μαζί τους, αν πάνε σε κάποιο άλλο κράτος. Αυτό οδηγεί στη δημιουργία μίας de facto ελεύθερης αγοράς με αδύναμα κράτη. Η προσέγγιση της παγκοσμιοποίησης ως σύνθετο φαινόμενο είναι μια άλλη προσέγγιση της παγκοσμιοποίησης που φαίνεται να υποστηρίζει το «μικρό κράτος». Αρχικά, δε φαίνεται να διαφωνεί ουσιαστικά με την προσέγγιση της υπερπαγκοσμιοποίησης ως προς στα αποτελέσματα που η παγκοσμιοποίηση επιφέρει, αλλά απαντώντας σε κριτικές της πρώτης από άλλες προσεγγίσεις θεωρεί ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι προς το παρόν ολοκληρωμένο φαινόμενο, αλλά μια διαδικασία που οδηγεί τα κράτη του κόσμου όλο και πιο κοντά στο φαινόμενο που περιέγραψε η προσέγγιση της υπερπαγκοσμιοποίησης, (Marsh, D., Smith N.J., Hothi N. 280-282, 284-285). Το εγχείρημα αυτό, ας σημειωθεί ότι δεν είναι απαραίτητα κανονιστικό, απλώς αναφέρεται σε μία de facto πολιτική κατάσταση. Παρ' όλα αυτά, η ύπαρξη αναγκαιότητας, εφόσον αυτή όντως υφίσταται, είναι κάτι που όντως μπορεί να αποδείξει έμμεσα και την αναγκαιότητα του «μικρού κράτους» στον σύγχρονο κόσμο. Το ότι όντως υφίσταται τέτοια αναγκαιότητα όμως δεν είναι απαραίτητως θέσφατο.

Υπάρχουν άλλωστε και άλλες προσεγγίσεις πάνω στην παγκοσμιοποίηση που δεν υποστηρίζουν την αναγκαιότητα αυτή. Σύμφωνα με τους ίδιους (D. Marsh, N.J. Smith και N. Hothi), η σκεπτικιστική προσέγγιση της παγκοσμιοποίησης θεωρεί ότι αυτή δεν έχει επιφέρει τόσο δραματικές αλλαγές όσο εκείνες που περιγράφει η υπερπαγκοσμιοποίηση. Η παγκοσμιοποίηση, αν υφίσταται, δεν έχει, όπως θεωρείται από τους θεωρητικούς της προσέγγισης αυτής, επηρεάσει ουσιαστικά την πολιτική ουσία των κρατών και το ρόλο τους στην οικονομία. Οι θεωρητικοί της νεοθεσμικής προσέγγισης υποστηρίζουν ακόμα ότι, αν και η παγκοσμιοποίηση υφίσταται, επιβραβεύει τα καθεστώτα που έχουν θεσμική συνοχή και πράττουν ορθολογικά σύμφωνα με αυτή, είτε είναι νεοφιλελεύθερα είτε σοσιαλδημοκρατικά. Τα κράτη με ισχυρές κοινωνικές παροχές μπορούν να προσφέρουν στις επιχειρήσεις οφέλη που αδυνατεί να προσφέρει η χαμηλή φορολογία των ελάχιστα επεμβατικών κρατών, όπως καλύτερη συνεργασία εργοδοτών-εργαζομένων και υψηλότερη ειδίκευση του εργατικού δυναμικού. Τέλος, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της ιδεατής προσέγγισης της

παγκοσμιοποίησης, η παγκοσμιοποίηση υφίσταται ως ιδέα στις συνειδήσεις πολιτικών, επιστημόνων και επιχειρήσεων και τους οδηγεί στο να πράττουν ως εάν αυτή υπάρχει, δεν αποδεικνύεται όμως αντικειμενικά η ύπαρξή της και η αναγκαιότητα που αυτή προσδίδει. Με πιο απλά λόγια, η παγκοσμιοποίηση ενδεχομένως έχει επιπτώσεις μόνο επειδή οι άνθρωποι πιστεύουν στην ύπαρξή της και στο γεγονός ότι λειτουργεί μ' ένα ορισμένο τρόπο. Αν αυτό ισχύει, δεν καθιστά τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης ή την στρατηγική γύρω από αυτήν λιγότερο πραγματικά φαινόμενα, μια που η παγκοσμιοποίηση μπορεί να δρα ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία, καθιστά όμως τα φαινόμενα αυτά λιγότερο αναγκαία. Ακόμα, υπάρχουν εν γένει και άλλοι παράγοντες (διεθνής πολιτική, οικονομική και γεωπολιτική θέση, το εγχώριο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον,) που επηρεάζουν τις δράσεις ενός κράτους, ακόμα και εντός ενός παγκοσμιοποιημένου συστήματος, (Marsh, D., Smith N.J., Hothi N. 282-283, 286-307).

Όπως και να 'χει, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί εύκολα το ότι τα σύγχρονα δυτικά κράτη έχουν μετασηματιστεί σημαντικά από τον παράγοντα της παγκοσμιοποίησης. Μπορεί όμως να αμφισβητηθεί πολύ εύκολα το ότι αυτό τα καθιστά αναγκαστικά αδύναμα, μικρά και ανίκανα να επέμβουν πολιτικά, οικονομικά ή κοινωνικά χωρίς να χειροτερεύσουν την κατάσταση. Ο G.Sorensen για παράδειγμα, δε φαίνεται να συμφωνεί ότι η παγκοσμιοποίηση μειώνει το ρόλο του κράτους, όπως υποστηρίζουν κάποιες απόψεις, άλλα θεωρεί μάλλον ότι τον μεταβάλλουν μέσω της ύπαρξης ισχυρού διακρατικού αλληλοεπηρεασμού. Ο αλληλοεπηρεασμός αυτός δεν εμπεριέχεται μόνο στο οικονομικό και στο θεσμικό επίπεδο αλλά είναι και επακόλουθο της αλληλεπίδρασης των κοινοτήτων των δυτικών κρατών. Η ύπαρξη μιας πιο πολυεπίπεδης διακυβέρνησης με περισσότερη συνεργασία μεταξύ κρατών, θεωρεί ότι δεν οδηγεί στο τέλος της κυριαρχίας, (Sorensen, G. Σελ. 308-335). Οι B.G.Peters και J.Pierre φαίνεται να συμφωνούν κατά βάση με τα συμπεράσματα αυτά, διευκρινίζοντας ότι ακόμα και στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και της διακρατικής συνεργασίας υπάρχουν εμπειρικά πολλοί τρόποι διακυβέρνησης και συνεργασίας κράτους-αγοράς, που δεν έχουν ιστορικά αποτύχει και δεν αφήνουν όλοι την αγορά ως κυρίαρχο παράγοντα δράσης. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, τα κράτη παραμένουν ισχυρά, ικανά να επανακτήσουν την ισχύ τους και στο επίκεντρο οποιαδήποτε πολιτικής ανάλυσης. Οι θεσμοί των κρατών με τη σειρά τους επεμβαίνουν ισχυρά πάνω στην αγορά και στην πολιτική συμπεριφορά των κρατών, αποδεικνύοντας έτσι ότι (έστω και σε διαφορετικό ποσοστό ανάλογα με το κοινωνικό-κρατικό μοντέλο), η κυβέρνηση δεν αποτελεί το μοναδικό δημοκρατικό μέρος του κράτους που μπορεί δυνητικά να επέμβει σε ιδιωτικά συμφέροντα. Η ύπαρξη διακρατικών ενώσεων και οργανισμών, η συνεργασία της κυβέρνησης με άλλους φορείς (διακρατικούς, κρατικούς και

ιδιωτικούς) και η αποκέντρωση της εξουσίας των κρατών είναι φαινόμενα που δε μειώνουν την εξουσία των κυβερνήσεων, μια που οι κυβερνήσεις μπορούν σχετικά εύκολα να επανακτήσουν όση εξουσία χορηγούν. Εν τέλει, η νομιμότητα που παραχωρούν οι πολίτες αποτελεί έναν πόρο πιο σημαντικό για τα κράτη από την οικονομική ισχύ των μεγάλων εταιριών, ειδικά όταν συνδυάζεται με μία αποτελεσματική κεντρική κυβερνητική στρατηγική, (Peters, B.G., Pierre J. σελ. 336-355).

Συνοψίζοντας, είναι αδύνατον ν' αρνηθεί κανείς ότι η παγκοσμιοποίηση έχει αλλάξει το πρόσωπο του κόσμου σε τέτοιο βαθμό, ώστε ν' αποτελεί παράγοντα σε οποιαδήποτε συζήτηση περί κράτους. Το κατά πόσον όμως αυτό δικαιώνει ή απορρίπτει τις απόψεις περί ανωτερότητας του «μικρού κράτους» είναι εξαιρετικά αμφιλεγόμενο. Ως εκ τούτου, παραμένει μεν ένας παράγοντας που οποιοσδήποτε πρέπει να λαμβάνει υπ' όψιν όταν μελετάει μία θεωρία από σύγχρονη σκοπιά, όχι όμως απαραίτητα και ένα στοιχείο που στηρίζει μονόπλευρα τη μία ή την άλλη θεωρία.

Κεφάλαιο 3

Αδυναμίες των θεωριών περί «μικρού κράτους»

Το κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσει να αναδείξει τις αδυναμίες των θεωριών περί «μικρού κράτους». Επειδή οι κριτικές εδώ είναι γενικές, ενδέχεται να μην απαντάνε σε όλες τις δυνατές θεωρίες, αλλά μόνο στις επικρατέστερες. Ακόμα, αδυναμίες που έχουν ήδη επισημανθεί σε προηγούμενα κεφάλαια πάνω σε συγκεκριμένες θεωρήσεις δε θα επαναληφθούν απαραίτητα. Αρχικά, θα αιτιολογηθεί ο λόγος για τον οποίο η ιστορική ανάλυση στην εφαρμογή των ιδεών του «μικρού κράτους» αποτελεί εγχείρημα που δεν μπορεί να καλυφθεί από την έκταση του παρόντος κειμένου. Στη συνέχεια θα παρουσιαστεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα των θεωρήσεων περί αγοράς και κράτους που υπάρχει στην πλειοψηφία των θεωριών που υποστηρίζουν ότι το «μικρό κράτος» αποτελεί λύση: η υπόθεση ότι η αποδυνάμωση της εξουσίας του κράτους προς όφελος της αγοράς αυτόματα οδηγεί σε περισσότερη ελευθερία. Τέλος, θα παρουσιαστούν προβλήματα πάνω στο μέσο βιοτικό επίπεδο που μπορεί να δημιουργηθούν από την ελαχιστοποίηση του κράτους.

Κεφάλαιο 3.1- Γιατί η ανάλυση της ιστορικής εφαρμογής των ιδεών του «μικρού κράτους» αποτελεί εγχείρημα δυσανάλογης δυσκολίας

Προτεραιότητα στην έρευνα μίας θεωρίας είναι η έρευνα εμπειρικών στοιχείων που την υποστηρίζουν ή που αντίκεινται σε αυτή. Μία θεωρία άλλωστε μπορεί να είναι τέλεια λογικά συνεπής, χωρίς λογικά σφάλματα ή άλματα, αλλά παρ' όλα αυτά να μην αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, επειδή απορρίπτεται από εμπειρικά στοιχεία. Πρώτη δουλειά λοιπόν ενός ερευνητή είναι η ανάλυση ιστορικών κρατών που ακολούθησαν το μοντέλο της ελαχιστοποίησής τους για να βρεθούν τα αποτελέσματα που είχε η διαδικασία αυτή. Αυτό όμως δεν είναι εφικτό σε μία εργασία της έκτασης αυτής και μάλλον απαιτεί έρευνα ζωής και

πολλαπλούς τόμους. Αν μία ιστορική απάντηση άλλωστε ήταν εύκολη διαδικασία τότε οι θεωρίες περί «μικρού κράτους» θα είχαν είτε απορριφθεί, είτε διασφαλίσει την ηγεμονία τους προ πολλού.

Για ν' αναδειχθούν τα προβλήματα που θα είχε μία τέλεια ιστορική αναδρομή, αρκεί το παράδειγμα της Αμερικής στην εποχή της προεδρίας του R. Reagan. Αυτή, εκ πρώτης όψεως, αποτελεί το τέλειο παράδειγμα ενός συστήματος στο οποίο, αν το κράτος δεν ήταν ελάχιστο, προσπαθούσε τουλάχιστον να ελαχιστοποιηθεί. Ο ίδιος ο λόγος που έδωσε ο R. Reagan μετά την εκλογή του, δείχνει χωρίς αμφιβολία την επιθυμία σμίκρυνσης του κράτους, κατηγορώντας την υπερβολική παρεμβατικότητα και σπατάλη του Αμερικάνικου κράτους για τα προβλήματα που θεωρούσε πως μάστιζαν την Αμερική (Reagan W.R.). Ενδεικτικά, η ρήση «Η κυβέρνηση δεν είναι η λύση στο πρόβλημά μας, η κυβέρνηση είναι το πρόβλημά μας» (Reagan W.R.) αποτελεί απόδειξη της πολιτικής που ο Reagan υποσχέθηκε να ασκήσει και σε μεγάλο βαθμό άσκησε.

Όμως η ανάλυση ακόμα και μόνο αυτής μόνο της περιόδου με βάση τους όρους του «μικρού κράτους» απαιτεί συγγραφή τουλάχιστον ολόκληρου βιβλίου. Αυτό συμβαίνει για ένα λόγο που καθιστά την πραγματικότητα, όπως και κάθε πραγματικότητα, πολύ πιο περίπλοκη από κάθε θεωρία. Ο λόγος αυτός είναι ότι το κράτος του Reagan δεν ελαχιστοποιήθηκε καθαρά σε όλους τους τομείς. Αντίθετα, αύξησε τις εξουσίες του σε κάποιους. Ακόμα όμως κι αν αποτιμηθούν μόνο τα αποτελέσματα σμίκρυνσης του κράτους, δύσκολα βγαίνει καθαρό συμπέρασμα οικονομικής ωφέλειας ή ζημίας.

Ας δοθούν όμως πρώτα παραδείγματα της επαύξησης του κράτους από τη κυβέρνηση Reagan. Σύμφωνα με έρευνα του J. R. Bennett, η κυβέρνηση Reagan ήταν επιρρεπής σε πράξεις λογοκρισίας. Παρότι πολλά απ' τα παραδείγματα που δίνονται στην έρευνα αυτή έχουν να κάνουν με πολεμική μυστικότητα ή με διακοπή κρατικής χρηματοδότησης, παρουσιάζονται και πάμπολλα παραδείγματα πιο ενεργούς λογοκρισίας που δεν μπορούν να δικαιολογηθούν με κανένα τρόπο από ένα κράτος που αποπειράται να ελαχιστοποιηθεί. Ενδεικτικά, αποδίδονται στην κυβέρνηση Reagan τα παρακάτω: χρήση κυβερνητικών οργανισμών με σκοπό τον εκφοβισμό ενός τουλάχιστον συγγραφέα, λογοκρισία εγγράφων σταλμένων από την Κούβα, κατάσχεση βιβλίων Αμερικανών δημοσιογράφων σε ξένο έδαφος, εξουσιοδότηση στην CIA για κρυφή δράση εντός Αμερικανικού εδάφους, προτροπή υποβολής επιστημονικών ερευνών με την παραμικρή υπόνοια ακόμα και μη απόρρητων στρατιωτικών εφαρμογών σε επιτροπή της κυβέρνησης πριν την έκδοσή τους και αργότερα απαγόρευση έκδοσης πάνω από 100 ερευνών. Καταγράφει ακόμα λογοκρισία τριών Καναδικών ταινιών πάνω στις επιδράσεις του πυρηνικού πολέμου και της όξινης βροχής, απαγόρευση κάλυψης ορισμένων πολεμικών

επιχειρήσεων από δημοσιογράφους, απόπειρα λογοκρισίας κριτικής ενός κρατικού δικηγόρου από ένα δικαστή, απόπειρα νομικής δίωξης τηλεοπτικού σταθμού λόγω κριτικής κατά των μυστικών υπηρεσιών, απόπειρα νομικής δίωξης ιδιωτικών εφημερίδων με το επιχείρημα ότι συμμετείχαν σε κατασκοπεία και εν τέλει γενικότερα παραδείγματα αλλοπρόσαλλης καταστολής του τύπου που δεν μπορούν να εξαντληθούν στο παρών κείμενο. Αναφέρει επιπλέον αντισυνταγματική απέλαση νόμιμων μεταναστών λόγω άσκησης της ελευθερίας του λόγου, λογοκρισία πάνω στην κρίση του Τσερνομπίλ, αυστηρά μέτρα αποτροπής υπαλλήλων του κράτους από οποιαδήποτε αποκάλυψη κρατικών ενεργειών, σύλληψη τουλάχιστον μίας δημοσιογράφου που κλήθηκε στην Αμερική από το κολέγιό της για να τιμηθεί με βάση απλή καχυποψία, φυλάκιση τουλάχιστον μίας ακτιβίστριας του κινήματος “Sanctuary”, απαγόρευση χρήσης δορυφόρων με ικανότητες ελέγχου της γεωγραφικής κατάστασης από ιδιώτες για λόγους «εθνικής ασφάλειας», επέκταση των νόμων περί κατασκοπείας έτσι ώστε να καθιστούν πανεύκολη τη σύλληψη αθώων καθώς και παράλογα μέτρα πολεμικής μυστικότητας σε πληροφορίες που ουδέποτε θα μπορούσαν να ωφελήσουν Αμερικάνικο εχθρό, (Bennett J. R. 28-32). Οι κινήσεις αυτές φαντάζουν μάλλον ως κινήσεις κράτους που τείνει στη συγκεντροποίηση και στην αυταρχικότητα και όχι στην ουσιαστική εν γένει ελαχιστοποίηση που προασπίζονται οι οπαδοί του «μικρού κράτους».

Αλλά η κυβέρνηση Reagan επενέβη και με άλλους τρόπους στην αγορά με στόχο, όπως υποστήριζε, να προστατεύσει τους πολίτες. Συνέστησε και χρηματοδότησε επιτροπή έτσι ώστε να δικαιολογήσει λογοκρισία της πορνογραφίας, (Burger, R. σελ. 436-447). Διεξήγαγε ακόμα σύμφωνα με τον B. M. Bagley μια πανάκριβη για το κράτος εκστρατεία κατά των ναρκωτικών (αξίας 4.3 δισεκατομμυρίων δολαρίων) η οποία βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην καταστολή. Είναι ίσως άξιο αναφοράς ότι η εκστρατεία αυτή όχι απλώς απέτυχε, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι εν τέλει αυξήθηκε η χρήση ναρκωτικών στην Αμερική, αλλά είχε και επιπλέον οδυνηρές συνέπειες για την Αμερικανική κοινωνία και τις κρατικές υποδομές. Παρότι ο Bagley παραθέτει ως μία από τις βασικότερες κριτικές το γεγονός ότι ο Reagan δε διέθεσε αρκετούς πόρους και κρατική ισχύ εν τέλει στη διαδικασία αυτή, (Bagley, B. M. 189-212) παραμένει γεγονός ότι η διαδικασία αυτή διογκώθηκε από την κυβέρνηση Reagan. Το ζήτημα σ’ αυτές τις παρατηρήσεις δεν είναι το αν το κράτος έπραξε εδώ καλώς ή κακώς, αν η πορνογραφία και η διακίνηση ναρκωτικών πρέπει να ελέγχονται ή όχι. Το ουσιαστικό είναι ότι η κυβέρνηση Reagan έπραξε με τον τρόπο ακριβώς που καταδικάζεται από τις θεωρίες του «μικρού κράτους»: πατερναλιστικά, επεμβαίνοντας σε ορισμένα είδη αγορών, αυταρχικά, σπαταλώντας κρατικό χρήμα και αναποτελεσματικά.

Όλα αυτά βέβαια δε σημαίνουν ότι η κυβέρνηση Reagan δεν έπραξε καθόλου σε σχέση με το «μικρό κράτος». Σε πολλούς τομείς φέρθηκε όντως σύμφωνα με την κατευθυντήρια γραμμή της σμίκρυνσης. Σημαντικότερο ίσως παράδειγμα είναι οι περικοπές στην υγεία που επηρέασαν κυρίως τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα, (Rowland, D., Lyons, B. and Edwards, J. σελ. 427-450). Το ζήτημα επομένως είναι ότι ακόμα κι ένα από τα πιο διάσημα παραδείγματα «μικρού κράτους» δεν αποτελεί κάτι το «καθαρό» ούτε καν στις τάσεις της κυβέρνησης που χρησιμοποιήθηκε ως παράδειγμα.

Ως εκ τούτου και επειδή σε μία κοινωνία τα πάντα αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία, είναι εξαιρετικά δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς ποια αποτελέσματα απορρέουν από τη σμίκρυνση του Reagan, ποια από τη διόγκωση και ποια δεν έχουν ουσιαστική σχέση με τις διαδικασίες αυτές. Η κυβέρνηση Reagan ίσως μπορεί να κριθεί αντικειμενικά από κάποιον, αλλά τότε θα κριθεί μάλλον ως ολότητα και όχι ως στοιχείο υπερασπίσης ή κατάρριψης του «μικρού κράτους». Αν το κράτος του Reagan και κάποια κράτη που ακολούθησαν το παράδειγμα του αποτέλεσαν παραδείγματα «μικρού κράτους», αυτό που θ' αποτιμηθεί είναι ότι πρώτα απ' όλα ένα μικρότερο κράτος οδηγεί μάλλον σε περισσότερο αυταρχισμό και σε πιο άσκοπες σπατάλες. Το ακριβώς αντίθετο δηλαδή από αυτό που υποστηρίζουν κατά βάση οι υπερασπιστές του.

Αν κάποιοι από τους καθαρά οικονομικούς υπερασπιστές του υποστήριζαν ότι τα οικονομικά οφέλη αξίζουν τις θυσίες αυτές, τότε θα πρέπει να επισημανθούν σ' αυτούς τα ίδια τα επιχειρήματα που οι Hayek και Friedman εξέθεσαν: χωρίς ελευθερία, ακόμα και αν το κράτος είναι πλούσιο, το μέσο βιοτικό επίπεδο τίθεται μάλλον σε ύφεση.

Ας υποθεθεί όμως ότι κάποιος επιμένει πως τα οικονομικά μέτρα της κυβέρνησης Reagan μπορούν όντως να διαχωριστούν σε ευεργετικά οικονομικά μέτρα και μη ευεργετικά αυταρχικά μέτρα. Ακόμα και τότε, αν εμπιστευτούμε έρευνα του R. D. Plotnick, τα αποτελέσματα της κυβέρνησης Reagan δεν είναι και πολύ εκθαμβωτικά. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, υπήρξε μεν βελτίωση του μέσου βιοτικού επιπέδου επί κυβέρνησης Reagan, αλλά η βελτίωση αυτή ήταν ανά έτος ανάλογης ταχύτητας με την βελτίωση του βιοτικού επιπέδου στην Αμερική σε σχέση με προηγούμενα χρόνια. Το επίπεδο της σχετικής φτώχειας δεν αυξήθηκε ούτε μειώθηκε, αν και οι ανύπαντρες μητέρες φάνηκε να βρέθηκαν σε χειρότερη θέση και η φτώχεια φάνηκε να επηρεάζει μεγαλύτερο ποσοστό Αμερικάνων. Αυτό όμως υποδεικνύει ότι η φτώχεια εν τέλει αυξήθηκε. Ουσιαστικά, εκείνο που αυξήθηκε σημαντικά ήταν μάλλον η ανισότητα και όχι το μέσο βιοτικό επίπεδο, (Plotnick, R. D. 347–358). Στην πράξη λοιπόν, αν είναι έγκυρα τα στοιχεία που εξέθεσε ο Plotnick, η κυβέρνηση Reagan φαίνεται απλώς να καπηλεύτηκε τις ήδη ανοδικές τάσεις της Αμερικάνικης οικονομίας,

χωρίς να ωφελεί ουσιαστικά κανέναν άλλο παρά μόνο τους οικονομικά ισχυρούς. Εν τέλει ακόμα και η καθαρά οικονομική πολιτική της κυβέρνησης Reagan είναι αμφιλεγόμενη και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί εύκολα ως επιχείρημα υπέρ της αποτελεσματικότητας του «μικρού κράτους».

Αυτό βέβαια δε σημαίνει απαραίτητα ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί και κατά της αποτελεσματικότητας αυτής. Το γεγονός ότι η ανάλυση των περισσότερων, αν όχι όλων των κυβερνήσεων που επικαλέστηκαν το «μικρό κράτος» οδηγεί σε αδιέξοδα, παρόμοια ή διαφορετικά, επίσης δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί κατά της αποτελεσματικότητας αυτής. Το να χρησιμοποιηθεί ως αδιάσειστη απόδειξη για την αδυναμία των θεωρήσεων αυτών η πολιτική πραγματικότητα μιας ή μερικών κυβερνήσεων που μπορεί να χρησιμοποιήσαν τις ιδέες αυτές για να δικαιολογήσουν συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις χωρίς να χρησιμοποιούν την ιδεολογία αυτή ως γενική πολιτική πυξίδα, θα ήταν επιστημονικά αδόκιμο. Στην πολιτική δεν μπορεί να θεωρείται ότι κάποιος είναι ό,τι δηλώσει μια που πάμπολλοι λαϊκιστές μπορούν να επικαλεστούν μια ιδεολογία και να πράξουν τα αντίθετα. Το γεγονός ότι στην πράξη, δεν μπορούν να βρεθούν αρκετά ιστορικά παραδείγματα του «μικρού κράτους» χωρίς ελαττώματα που να τα καθιστούν άτυχα για τον έναν ή τον άλλο λόγο δε σημαίνει αυτόματα ότι η ιδέα του «μικρού κράτους» είναι λανθασμένη ή ουτοπική. Ενδέχεται να σημαίνει απλά ότι το «μικρό κράτος» δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Στην ιστορία παρατηρούνται συνεχώς νέες παραλλαγές πολιτευμάτων, οπότε δεν αποκλείεται κάποια στιγμή να αρχίσουν να εφαρμόζονται υποδείγματα αληθινού «μικρού κράτους». Σημαίνει όμως και ότι, αν θέλει κάποιος να κάνει ουσιαστική κριτική στα προβλήματα του «μικρού κράτους», θα πρέπει να την κάνει σε θεωρητικό επίπεδο, αφού η ιστορία στερείται στοιχείων.

Κεφάλαιο 3.2- Προβλήματα θεώρησης αύξησης της ελευθερίας εντός ενός «μικρού κράτους»

Ένα από τους θεμελιώδεις ισχυρισμούς όλων των θεωρήσεων περί «μικρού κράτους» είναι ότι αν μειωθεί η ισχύς του κράτους για χάρη της ιδιωτικής σφαίρας αυξάνεται η ελευθερία. Αυτός ο ισχυρισμός σε ένα βαθμό είναι λογικός. Αν η εξουσία είναι απόλυτη η/και μη νομιμοποιημένη δεν υπάρχει ελευθερία. Υπάρχουν όμως ορισμένα σημεία πάνω στη φύση του κράτους και της αγοράς που οδηγούν συνδυαστικά στο συμπέρασμα ότι η απόδοση υπερβολικής ισχύος στην αγορά οδηγεί επίσης στην έλλειψη ελευθερίας.

Για ν' αποδειχθεί η θέση αυτή πρέπει να οριστούν κάποιες έννοιες απαραίτητες για την σύντομη αποτύπωση του βασικού προβλήματος στην όλη διαδικασία.

Αρχικά, θα χρειαστεί να ερευνηθεί ο ορισμός της εξουσίας. Σύμφωνα με εγχειρίδιο του A. Heywood, την εξουσία συνιστά η ικανότητα κάποιου να επηρεάζει κάποιον άλλο με τρόπο που ο ίδιος δεν επιλέγει. Ο ορισμός αυτός ισχύει είτε αυτό γίνεται μέσω νομικού ή βίαιου καταναγκασμού, είτε μέσω συμφωνιών και συμβολαίων, είτε μέσω της δημιουργίας υποχρεώσεων. Ακόμα, έχει ουδέτερη ηθική χρεία με την νομιμοποιημένη εξουσία να αποκαλείται «αρχή», (Heywood A .38-41, 44-47). Αυτός ο ορισμός βέβαια μπορεί να οδηγήσει στο φιλοσοφικό ερώτημα πού αρχίζει και πού τελειώνει η εξουσία, μια που οι πράξεις ενός ανθρώπου αρχίζουν να επηρεάζονται από τη στιγμή της γέννησής του. Επιπλέον, ο όρος της εξουσίας όπως αναλύθηκε από τον Heywood δεν βοηθάει στον ουσιαστικό διαχωρισμό των εννοιών, αφού για τους υπερασπιστές του «μικρού κράτους» ο βίαιος καταναγκασμός διαφέρει από τα συμβόλαια ή την πειθώ. Απαιτούνται λοιπόν εκ νέου ορισμοί για την ανάλυση αυτή.

Προς το παρόν, ο όρος της κρατικής εξουσίας μπορεί να παραμείνει ως έχει, αλλά πρέπει να υπάρξουν μερικοί ορισμοί παραπάνω. Για χάρη της θεωρητικής συζήτησης αυτής και μόνο ας ονομαστεί αυθαίρετα η εξουσία που βασίζεται στη βία ή στην υπόσχεση βίας «άμεση εξουσία» και η εξουσία που βασίζεται σε αμοιβαία επωφελή συμβόλαια «έμμεση εξουσία». Ας οριστεί ακόμα κάθε ανθρώπινη πράξη που λαμβάνει χώρα ως «ανθρώπινη ενέργεια». Αυτή διαφέρει από την εργασία επειδή εμπεριέχει και ανθρώπινες πράξεις που δεν σχετίζονται με την έννοια της εργασίας όπως είναι η πολιτική ενασχόληση, η επιλογή αγοράς ενός προϊόντος και εν γένει οποιαδήποτε ανθρώπινη πράξη. Η «ανθρώπινη ενέργεια», ακόμα, εμπεριέχει κάθε εναλλακτική πράξη που θα μπορούσε να διαπράξει ο εκάστοτε άνθρωπος, αν οι συνθήκες ήταν διαφορετικές. Γι' αυτό η «ανθρώπινη ενέργεια» μειώνεται ή αυξάνεται μόνο εφόσον μειώνεται ή αυξάνεται το σύνολο των ανθρώπων, ειδάλως δεν μπορεί να αυξηθεί ή να μειωθεί. Μπορεί όμως, μέσω της εξουσίας, να μεταβιβαστεί.

Ας γίνει λοιπόν η απόπειρα, μέσω αυτών των όρων, να αναδιατυπωθεί το επιχείρημα του «μικρού κράτους». Μέσω της άσκησης «άμεσης εξουσίας» η «ανθρώπινη ενέργεια» μπορεί να συσσωρευτεί στα χέρια λιγότερων ανθρώπων, οι οποίοι ορίζουν έτσι τι υποχρεούνται οι άνθρωποι να κάνουν και τι απαγορεύεται να κάνουν, καθορίζοντας έτσι την «ανθρώπινη ενέργεια». Τότε η τέλεια μορφή άσκησης «άμεσης εξουσίας» είναι η θανάτωση, επειδή ορίζει με τέλειο τρόπο ότι κάθε ανθρώπινη ενέργεια και επιλογή που μπορεί να πράξει ποτέ ο άνθρωπος που θανατώνεται μηδενίζεται, στερώντας του κάθε ελευθερία. Κάθε στέρηση ελευθερίας όμως, αποτελεί αδικία και η θανάτωση μέγιστη αδικία, εκτός αν χρησιμοποιείται έτσι, ώστε ν' αποφευχθεί ακόμα μεγαλύτερη στέρηση ελευθερίας. Ως εκ τούτου, κάθε είδος άσκησης «άμεσης εξουσίας», από την υπονοούμενη απειλή βίας έως τη θανάτωση, οδηγεί πιο κοντά σ' ένα

ανελεύθερο, απολυταρχικό σύστημα. Αυτή όμως η «ανθρώπινη ενέργεια» μπορεί να διαιρεθεί και να διαμοιραστεί στα χέρια πολλών ανθρώπων, μέσω χρήσης πολιτικών που βασίζονται λιγότερο σε «άμεση εξουσία». Η απόλυτη διαίρεση ένα προς ένα που αποδίδει στον καθένα όλη την ενέργεια που αυτός δημιουργεί δε μπορεί να υπάρξει, διότι χωρίς άσκηση «άμεσης εξουσίας» διά νόμου, θα υπήρχαν άνθρωποι που θα χρησιμοποιούσαν «άμεση εξουσία» για να συγκεντρώσουν εκ νέου «ανθρώπινη ενέργεια». Επιπλέον, η απόπειρα κατάλυσης κάθε είδους εξουσίας, αν κάτι τέτοιο είναι δυνατόν, θα απέτρεπε την οποιαδήποτε αποτελεσματική αξιοποίηση της «ανθρώπινης ενέργειας», μια που όσο πιο διαιρεμένη είναι, τόσο λιγότερο αποδοτική γίνεται, όχι μόνο για την ανθρωπότητα, αλλά και για τον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά. Ως εκ τούτου, απαιτείται να βρεθεί ένα σύστημα που μεγιστοποιεί την «έμμεση εξουσία» κατά τρόπο που ν' αξιοποιείται η «ανθρώπινη ενέργεια» χωρίς να καταπατάται η ελευθερία και που ασκεί «άμεση εξουσία» μόνο έτσι ώστε να αποφευχθεί η χρήση «άμεσης εξουσίας». Ο τρόπος αυτός είναι η ελαχιστοποίηση του κράτους προς χάριν της αγοράς

Η ανάλυση αυτή μπορεί να είναι πολύ μηχανική. Ο θάνατος, για τους περισσότερους ανθρώπους αποτελεί αυταπόδεικτη αδικία και όχι τέλεια στέρηση ελευθερίας. Παρ' όλα αυτά, όσα επιχειρήματα υπέρ του «μικρού κράτους» μιλούν περί ελευθερίας και όχι περί αποδοτικότητας, παρουσιάζουν πάντα την ελευθερία ως υπέρτατο ηθικό αγαθό, πέραν οποιασδήποτε άλλης αξίας και όσα επιχειρήματα μιλάνε για αποδοτικότητα την ανάγουν σε αποτέλεσμα της ελευθερίας του καινοτομείν. Χωρίς ελευθερία λοιπόν οι περισσότερες θεωρήσεις περί «μικρού κράτους» καταρρέουν. Οι παραπάνω ορισμοί δημιουργήθηκαν καθαρά έτσι, ώστε να οριστούν και να αναλυθούν ευκολότερα οι θεωρίες υπέρ του «μικρού κράτους» με όρους που αντιστοιχούν στις δικές τους επιταγές, επιταγές περί ελευθερίας και αποδοτικότητας, αντί να χρησιμοποιηθούν όροι κάποιας άλλης θεωρίας (πχ. της Μαρξιστικής ή της θεωρίας ελίτ) που ενδεχομένως να βάζει, ή να θεωρείται πως βάζει, προτεραιότητα σε άλλες αξίες με τους δικούς της όρους.

Πάνω στο μοντέλο αυτό λοιπόν θ' αμφισβητηθούν δύο πράγματα: πρώτον, ότι ακόμα και σε τέλειες συνθήκες, η σμίκρυνση του κράτους προασπίζει στην πράξη την ελευθερία. Δεύτερον, ότι κάθε κρατική αρμοδιότητα ή εξουσία αποτελεί έλλειψη ελευθερίας.

Ας υποθεθούν κατ' αρχάς, τέλειες συνθήκες για τους οπαδούς της σμίκρυνσης του κράτους, ώστε να παρουσιαστεί η ρύθμιση που πιθανότερα θα κάνει η αγορά ακόμα και σε αυτή τη περίπτωση. Το κράτος αποδίδει όσο το δυνατό μεγαλύτερο μέρος από την «ανθρώπινη ενέργεια» που ελέγχει στην αγορά. Αποδίδονται λοιπόν πολλές αρμοδιότητες και εξουσίες του κράτους στο

νόμισμα, το οποίο καθίσταται υπεύθυνο για όσους τομείς της ανθρώπινης ζωής μπορούν να εμπορευματοποιηθούν. Αυτό σημαίνει ότι κάθε άνθρωπος είναι ικανός, μέσα στο πεδίο του ανταγωνισμού, να μεταχειρίζεται την «ανθρώπινη ενέργεια» που αντιστοιχεί στον ίδιο κατά το δοκούν, μετατρέποντάς την σε εργασία και πουλώντας τη, ή μετατρέποντάς τη σε ρίσκο ασχολούμενος με επιχειρήσεις. Σε αρχικό επίπεδο, η διαίρεση φαίνεται τέλεια. Ο ανταγωνισμός όμως δημιουργεί νικητές και χαμένους. Αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα ακόμα, η νίκη και η ήττα θεωρούνται συνέπεια της πράξεως του καθενός εντός ενός ανταγωνιστικού συστήματος. Η ήττα, ως φυσική συνέπεια, δεν είναι κάτι που ενδιαφέρει τους οπαδούς του «μικρού κράτους», είναι απλώς μέσο ρύθμισης της αγοράς και αυτό δεν είναι κάτι που αντικρούεται όταν κάποιος ακολουθεί τη λογική του «μικρού κράτους». Όμως η νίκη εντός ενός συστήματος αγοράς δεν αποτελεί απλώς επιβράβευση, αποτελεί και μέσο αλλαγής των κανόνων του παιχνιδιού. Κάθε νίκη συνεπάγεται αύξηση κατοχής πλούτου, που όπως είδαμε αντιστοιχεί σε όλο και πιο πολλή «ανθρώπινη ενέργεια» όσο πιο «μικρό» είναι το κράτος. Μετά από πολλές νίκες, αυτοί που έχουν συγκεντρώσει περισσότερη «ανθρώπινη ενέργεια» μπορούν ν' αντέξουν μικρές ήττες: Όπως π.χ. φθηνότερη πώληση προϊόντων μέχρι την εξάλειψη του ανταγωνισμού ή τη χρήση περισσότερων πόρων για τη δημιουργία των προϊόντων τους, προκειμένου να αποκτήσουν μακροχρόνια περισσότερες νίκες. Στρατηγικές που όσοι ελέγχουν λιγότερη «ανθρώπινη ενέργεια» δεν μπορούν ν' ακολουθήσουν. Ακόμα και ήττες οι οποίες δεν είναι εν τέλει επωφελείς θα τους κλονίσουν λιγότερο έως ελάχιστα. Παράλληλα, η «ανθρώπινη ενέργεια» είναι η ικανότητα των ανθρώπων να κάνουν το οτιδήποτε, οπότε αυτοί που ελέγχουν περισσότερη από αυτή μπορούν να προβαίνουν σε όλο και περισσότερα παράλληλα εγχειρήματα,. Από αυτά το καθένα με τη σειρά του έχει υψηλή πιθανότητα ν' αυξήσει κι άλλο την «ανθρώπινη ενέργεια» που ελέγχουν, κάνοντας τους ικανούς να αποσπάσουν περισσότερες παράλληλες νίκες στο ίδιο χρονικό διάστημα. Έτσι, οι νίκες συσσωρεύονται πάνω στις νίκες. Αυτό με τη σειρά του οδηγεί στη συσσώρευση της πλειονότητας της «ανθρώπινης ενέργειας» σε μία μειοψηφία ανθρώπων.

Μέχρι εδώ η ανάλυση αυτή δεν έρχεται σε σύγκρουση με αυτά που υποστηρίζουν και αποδέχονται ως αναγκαίο κακό οι θεωρητικοί του «μικρού κράτους». Στο κάτω κάτω της γραφής, η εναλλακτική είναι απολυταρχία και η απολυταρχία είναι χειρότερη από την ανισότητα. Ακόμα κι αν η κοινωνική κινητικότητα είναι ελάχιστη, αυτό είναι καλύτερο από το να μην υπάρχει καθόλου. Ακόμα κι αν μία μειοψηφία ελέγχει τις περισσότερες εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας, αυτό είναι καλύτερο από το να ελέγχονται δια νόμου και βίας.

Όμως εδώ παρουσιάζεται ένα σημαντικό πρόβλημα. Η «άμεση εξουσία» δεν έχει εξαλειφθεί. Αντίθετα, έχει παραχωρηθεί ολοκληρωτικά στο κράτος, το οποίο υποχρεούται να τη χρησιμοποιεί για ν' αποτρέπει οποιονδήποτε άλλο από το να τη χρησιμοποιεί εκείνος. Το κράτος όμως στερείται, στο σημείο αυτό από οποιαδήποτε άλλη έκφανση της «ανθρώπινης ενέργειας» εκτός της «άμεσης εξουσίας». Ο κάτοχος του δικαιώματος της βίας έχει καταστεί ευάλωτος και εξαρτώμενος. Ακόμα και αν συγκεντρώσει οικονομικό απόθεμα μέσω της φορολογίας, υποχρεούται να το χρησιμοποιήσει με πολύ συγκεκριμένο τρόπο. Οι νικητές του ανταγωνισμού από την άλλη, μπορούν να επενδύσουν την «ανθρώπινη ενέργεια» που συγκέντρωσαν, όπως θέλουν. Μπορούν δηλαδή αν θέλουν να αυξήσουν τις τιμές αγαθών κατά βούληση, να εξαγάγουν την «ανθρώπινη ενέργεια» εκτός χώρας, να ελέγξουν τα επίπεδα της ανεργίας, να συσσωρεύσουν πόρους σε τέτοιο βαθμό που να μην μπορεί να τους προμηθευτεί κανείς άλλος κτλ. Αυτό οδηγεί σε μία κατάσταση στην οποία τόσο οι κρατικοί λειτουργοί, εκλεγμένοι και μη, όσο και το ίδιο το κράτος, εξαρτώνται άμεσα από τους μεγαλοσυσσωρευτές «ανθρώπινης ενέργειας» που ορίζουν την κάθε οικονομική κίνηση. Οι μεγαλοσυσσωρευτές αυτοί, στο σημείο αυτό, έχουν την άνεση να υποστούν μία μικρή ήττα, ακολουθώντας πρακτικές που σε άλλη περίπτωση θα ήταν λιγότερο ανταγωνιστικές, προκειμένου ν' αποκτήσουν τη μεγάλη νίκη εκβιασμού του κράτους και συνεπώς τον εν μέρει έλεγχο της «άμεσης εξουσίας» που το κράτος δεν είναι δυνατόν να μην κατέχει. Έτσι, μπορούν να χρησιμοποιήσουν την «άμεση εξουσία» για τη δημιουργία νόμων και πρακτικών υπέρ της στήριξης των μονοπωλίων. Αυτοί που παίρνουν τις κυβερνητικές αποφάσεις πιθανότατα θα συμμορφωθούν διότι εφόσον δεν ασκήσουν «άμεση εξουσία», η εναλλακτική είναι προσωπικά είναι η φτώχεια και κοινωνικά είναι τεράστιες οικονομικές καταστροφές.

Αυτό βέβαια προϋποθέτει ότι οι εκλεγμένοι παράγοντες δεν εξαρτώνται ήδη πολιτικά από τους μεγαλοσυσσωρευτές αυτούς μέσω του οικονομικού ελέγχου του τύπου και της παιδείας. Ιδιωτικοί σταθμοί ενημέρωσης και ιδιωτική εκπαίδευση είναι μεν τομείς ανεξάρτητοι από το κράτος, αλλά δεν είναι τομείς ανεξάρτητοι από τις πολιτικές βλέψεις αυτών που τις κατέχουν. Κάποιος μπορεί εύκολα να μεθοδεύσει εδώ πολιτικές αλλαγές χωρίς καν να επηρεάσει τη δική του ανταγωνιστικότητα. Λίγοι πολίτες θα νοιαστούν αν το δελτίο ειδήσεων είναι μονόπλευρο και μεθοδεύει πολιτικές σκοπιμότητες, εφόσον το κανάλι που το εκπέμπει έχει τις αγαπημένες τους τηλεοπτικές σειρές. Ακόμα λιγότεροι θα νοιαστούν αν τα σχολεία διδάσκουν τα παιδιά τους με τρόπο πολιτικά μονόπλευρο εφόσον διασφαλίζουν αποδεδειγμένα τις καλύτερες πιθανότητες να βρουν στο μέλλον μία κάπως καλύτερη εργασία. Πολύ εύκολα λοιπόν μπορεί μία ομάδα ανθρώπων που κυριαρχεί στην αγορά να ορίσει την πραγματικότητα όπως επιθυμεί για ένα μεγάλο αριθμό πολιτών

Αποτέλεσμα εδώ είναι το κράτος να μην είναι πια «μικρό», αλλά ολιγαρχικό, το μέσο καταπολέμησης της εξαγοράς βουλευτικών ψήφων να έχει καταστεί ως κάτι που καθιστά την συναλλαγή αυτή πανεύκολη μια που το κράτος αδυνατεί πια να υπερασπιστεί οικονομικά τον εαυτό του και μπορεί εύκολα να άγεται και να φέρεται από τα οικονομικά συμφέροντα. Η μόνη εναλλακτική του κράτους εδώ είναι να σταματήσει να είναι «μικρό» και ν' αρχίσει να ασκεί «άμεση εξουσία» έτσι ώστε να δημιουργεί νόμους περιορισμού της ισχύος αυτών που ελέγχουν την αγορά, όπως πχ. αναδιανεμητικά μέτρα και δημόσια διανομή ή έλεγχος τιμών ή παραγωγής ορισμένων αναγκαίων για τη λειτουργία μιας κοινωνίας δημόσιων αγαθών. Αξίζει ν' αναφερθεί ότι αν το κράτος επέλθει σε μία τέτοια κατάσταση, είναι πιθανότερο να αντιδράσει υπερβολικά και να γίνει πιο αυταρχικό παρά να πράξει σοφά και να πάρει πίσω τις εξουσίες αυτές με τρόπο που να διασφαλίζει τη δημοκρατία. Οπότε το «μικρό κράτος» είτε οδηγεί στον αυταρχισμό είτε, στην καλύτερη αλλά σπανιότερη περίπτωση, στην αυτοαναίρεση.

Η κατάσταση αυτή μπορεί να μην έρθει τόσο γρήγορα εφόσον οι μεγαλοσυσσωρευτές έχουν καλή προαίρεση ή εφόσον ο ανταγωνισμός είναι σκληρός. Όμως οι ίδιοι οι υπερασπιστές του «μικρού κράτους» θεωρούν ότι κανείς δεν πρέπει να βασίζεται στην καλή προαίρεση ολίγων ανθρώπων και ο ανταγωνισμός θα οδηγήσει, κάποια στιγμή, στο σημείο αυτό με μαθηματική ακρίβεια λόγω της τάσης των νικητών να συνεχίσουν να νικάνε, η οποία γίνεται πιο ισχυρή με κάθε νίκη. Μπορεί ίσως να ισχυριστεί κάποιος ότι οι μεγαλοσυσσωρευτές θα ανταγωνιστούν στο σενάριο αυτό ο ένας τον άλλο και δε θα αφήσουν κανέναν να ελέγξει το κράτος. Αλλά εφόσον δράσουν στρατηγικά, είναι πολύ πιο επωφελές γι' αυτούς να έρθουν σε συμφωνία μεταξύ τους απ' ότι είναι το να υπερασπιστούν την ουδετερότητα του κράτους, ώστε να δημιουργήσουν μία βάση που τους χαρίζει όλο και περισσότερη εξουσία όσο συνεχίζουν να κερδίζουν και στη συνέχεια ν' ανταγωνιστούν με τη βάση αυτή δεδομένη.

Ας υποθεθεί όμως ότι δε δρουν στρατηγικά. Σύμφωνα με τον H. J. Laski είναι ευκολότερο να οργανωθούν και να παραμείνουν οργανωμένοι λίγοι οικονομικά ισχυροί με πολύ ελεύθερο χρόνο και ικανότητα στρατολόγησης ειδικών, απ' ότι είναι να κάνουν το ίδιο πολλοί οικονομικά αδύναμοι εργαζόμενοι για τους οποίους η διαμαρτυρία μπορεί να επιφέρει μεγάλη οικονομική ζημία. Το γεγονός αυτό δίνει πολύ περισσότερη ισχύ κοινωνικού επηρεασμού στους πρώτους κι αν είναι λιγότεροι, (Laski H. J. σελ. 90-91). Ακόμα και αν δε δράσουν στρατηγικά λοιπόν, είναι πολύ πιο εύκολο σε μία μικρή ομάδα οικονομικά ισχυρών να δράσουν συνεργατικά με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποπειραθούν να πιέσουν έτσι ώστε να γίνουν αλλαγές προς όφελός τους. Μπορούν ίσως να πράξουν ηθικά, αλλά τότε χάνεται η αιτιολογία του ότι το «μικρό κράτος» είναι

το σύστημα που περιορίζει όσο γίνεται την ζημία που μπορούν να κάνουν ορισμένοι άνθρωποι εφόσον βρεθούν στη λάθος θέση, μια που, όπως τα ίδια τα επιχειρήματα περί «μικρού κράτους» υποστηρίζουν, κάποια στιγμή οι άνθρωποι αυτοί θα βρεθούν σε λάθος θέση. Δε χρειάζονται μονοπώλια για να δημιουργηθεί μία ενιαία στρατηγική, αρκούν τα ολιγοπώλια.

Είναι, λοιπόν, τα πράγματα καταδικασμένα σε ανελευθερία ; Όχι απαραίτητα. Υπάρχουν αι άλλες θεωρίες για τη δύναμη του κράτους. Για παράδειγμα σύμφωνα με τον H. J. Laski, οι νόμοι του κράτους απαιτούν μία αιτιολόγηση, ηθική ή πρακτική. Ακόμα κι η ίδια η κυβερνώσα τάξη αναγνωρίζεται πως πιθανότατα θεωρεί ότι η ίδια ενεργεί δίκαια και ότι θεωρεί τους νόμους που προασπίζεται ηθικούς. Οι αιτιολογίες αυτές όμως, είναι συνήθως, αν όχι πάντα, ιστορικά καθορισμένες και όχι αντικειμενικά ορθές. Κατά βάση, οι θεωρίες που έχουν ως υπόβαθρο το κοινωνικό συμβόλαιο θεωρούνται πιο ισχυρές και δίκαιες από το Laski αν και αναγνωρίζει ότι και αυτές έχουν ατέλειες. Αυτό αιτιολογείται καθόσον το μέγεθος των σύγχρονων πληθυσμών απαιτεί αντιπροσώπευση, η οποία είναι ατελής και οι νόμοι δεν μπορούν ν' ανακληθούν εύκολα ακόμα και αν η πλειοψηφία των πολιτών σταματάει να συμφωνεί με την εφαρμογή τους. Εν τέλει πάντως ο Laski θεωρεί ότι υπάρχει δικαίωση της κρατικής εξουσίας όταν αυτή προσπαθεί να ικανοποιήσει το μέγιστο αριθμό ανθρώπινων αναγκών με τις λιγότερες δυνατές ανθρώπινες θυσίες, (Laski H. J. σελ.18, 22-29).

Ο H. J. Laski ακόμα αναφέρει ότι το κράτος, για να λειτουργήσει, πρέπει να πείθει τον μέσο πολίτη να υπακούει στο ίδιο αντί για άλλους οργανισμούς ή πολιτικές ομάδες, αφού η εξουσία του δεν έχει ουσιαστική διαφορά από την εξουσία των άλλων πέρα από τη βία που αυτό μεταχειρίζεται. Η υπακοή αυτή συνήθως επιτυγχάνεται εύκολα, επειδή οι άνθρωποι πείθονται ότι τα συμφέροντά τους συνδέονται με τη γενική τάξη και τα συμφέροντα του κράτους. Γι' αυτό το λόγο, οι νόμοι του κράτους προστατεύουν τους πολίτες τόσο από το ίδιο το κράτος όσο και από άλλους πολίτες, εξασφαλίζοντας π.χ. στη δεύτερη κατηγορία δικαιώματα, όπως ο ελάχιστος μισθός και το περιορισμένο ωράριο εργασίας. Στην πρώτη κατηγορία εξασφαλίζονται δικαιώματα όπως η παιδεία και τα εκλογικά δικαιώματα (συμπεριλαμβανομένων αυτών της ελεύθερης έκφρασης και συνάθροισης), εφόσον βέβαια τα παραπάνω δε διαταράσσουν την ειρήνη. Η ελευθερία της έκφρασης είναι ακόμα χρήσιμη για να μπορεί το κράτος να γνωρίζει όλα τα αιτήματα των πολιτών του και να δρα αναλόγως, (Laski H. J. σελ. 30-38, 42-43, 47-48).

Η θεώρηση αυτή υποδεικνύει ότι το κράτος δεν κατέχει μονόπλευρη εξουσία απέναντι στους πολίτες. Κάποιος θα μπορούσε να διατυπώσει μέχρι και το επιχείρημα ότι το κράτος είναι υπόλογο στους πολίτες, μια που οι πολίτες σε

μία δημοκρατία μπορούν, σ' ένα βαθμό, να το κατευθύνουν. Ακόμα και σ' ένα απολυταρχικό κράτος, ιστορικά παραδείγματα όπως αυτό της Γαλλικής Επανάστασης δείχνουν ότι η εξουσία δεν πηγάζει εκ των άνω, αλλά μάλλον εκ των κάτω. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι οποιοσδήποτε κρατικός παράγοντας μπορεί να κριθεί από τους πολίτες ή ακόμα και από τους υπηκόους του παρά το γεγονός ότι ενδέχεται οι σχέσεις τους είναι ασύμμετρη. Το ίδιο πολύ δυσκολότερα συντελείται με απρόσωπα οικονομικά συμφέροντα τα οποία είναι άγνωστα στο μέσο άνθρωπο, δεν φέρουν καμία δημόσια ευθύνη και μπορούν σε κάθε περίπτωση να μετακινηθούν ελεύθερα από χώρα σε χώρα. Αυτό, πολλοί θεωρητικοί του «μικρού κράτους» το θεωρούν θετικό, επειδή δεν ελέγχονται από τους οπισθοδρομικούς και μεροληπτικούς κανόνες του κράτους. Αλλά κάποιος που όντως επιθυμεί την ελευθερία πρέπει να διερωτηθεί ποιο είναι το μικρότερο κακό πάνω σε θέματα που μπορεί να κοστίσουν μέχρι και ανθρώπινες ζωές, όπως οι συνθήκες εργασίας ή η εκμετάλλευση ορισμένων φυσικών πόρων ή το υγειονομικό σύστημα: να ελέγχονται αυτά από ένα σύστημα άτυχο και μεροληπτικό αλλά διαφανές και υποχρεωμένο να λογοδοτήσει και να αναλάβει, σ' ένα βαθμό, τις ευθύνες των πράξεών του, ή να ελέγχονται από ένα σύστημα που, είτε καλώς πράττει είτε κακώς είναι νομικά ανεύθυνο για τις πράξεις αυτές; Σ' αυτό το ερώτημα υπάρχει βέβαια η απάντηση ότι το δεύτερο σύστημα λογοδοτεί στην αγορά μέσω των συνεπειών της. Το αν ισχύει αυτό θα εξεταστεί παρακάτω. Προς το παρόν το θέμα συζήτησης είναι το αν το κράτος είναι εξ' ορισμού αυταρχικό.

Η απάντηση σ' ένα τέτοιο ερώτημα είναι μάλλον δύσκολη και πολύπλευρη, αλλά αυτό που πρέπει όπως και να 'χει να τονιστεί είναι ότι το κράτος δεν είναι εξ' ορισμού μονολιθικό. Υπάρχει λόγος, για παράδειγμα, που τα δημοκρατικά κράτη εμμένουν στο διαχωρισμό των εξουσιών. Όταν το κράτος έχει θεσμοθετηθεί έτσι, ώστε βραχίονές του να ελέγχουν άλλους βραχίονές για ατασθαλίες και οι πολίτες εν γένει ελέγχουν όλο γενικά το κράτος, είτε μέσω των εκλογών είτε μέσω ειρηνικού πολιτικού ακτιβισμού είτε, αν καταλυθεί το δημοκρατικό καθεστώς, μέσω εξεγέρσεων ή ακόμα και επαναστάσεων, το κράτος δύσκολα μπορεί να πράξει ότι θέλει. Όσο περισσότερους ανθρώπους και διαφορετικούς οργανισμούς πρέπει κάποιος να ελέγξει, οικονομικά ή με άλλους τρόπους, για να κατακτήσει τον έλεγχο του κράτους, τόσο πιο δαπανηρό, χρονοβόρο και επικίνδυνο είναι ένα σχέδιο κατάκτησης της εξουσίας από μία ολιγαρχία ατόμων, όποια μέσα και αν αυτή κατέχει. Ένα «μεγάλο κράτος» μπορεί να είναι μονολιθικό-αυταρχικό, μπορεί και να είναι αποκεντρωτικό και αυτοελεγχόμενο, αλλά ένα «μικρό κράτος» δεν μπορεί παρά να είναι ανίκανο να ελέγξει τον εαυτό του και να προφυλαχθεί από απόπειρες οικονομικού ελέγχου προς δημιουργία μονοπωλίων.

Σίγουρα εδώ μπορούν να εντοπιστούν προβλήματα και να αναδειχθούν αντιφάσεις. Κάποιες από τις θεωρήσεις του «μικρού κράτους» τα έχουν εντοπίσει και τα έχουν παραθέσει έτσι ώστε ν' αναδείξουν τα ελαττώματα του κράτους. Η κρατική γραφειοκρατία είναι αργή κι αναποτελεσματική, η πλειοψηφία μπορεί να οδηγηθεί σε αποφάσεις που αδικούν τη μειοψηφία και οι πολιτικοί μπορεί να λαμβάνουν αποφάσεις με βάση την εκλογική απήχηση χωρίς καμία στρατηγική. Αυτά τα προβλήματα δεν λύνονται με απλές, αβασάνιστες απαντήσεις και σίγουρα η έρευνα αυτή δεν έχει την έκταση εκείνη που θα τους δώσει ικανοποιητική απάντηση. Όμως, ακόμα και αν υποθέσει κανείς ότι τα προβλήματα αυτά είναι παράγοντες ανελευθερίας και τόσο άλυτα όσο τα παρουσιάζουν οι θεωρητικοί του «μικρού κράτους», κάποιος πρέπει επίσης να αναρωτηθεί αν η εναλλακτική εδώ είναι καλύτερη ή χειρότερη. Μία αργή γραφειοκρατία καταβεβλημένη, όπως θεωρούν οι υποστηρικτές του «μικρού κράτους» από δημοκρατικές διαδικασίες μπορεί σίγουρα να προκαλέσει ζημιογόνα βραδύτητα, αλλά ταχύτητα αποφάσεων με μόνο γνώμονα το κέρδος ενδέχεται να έχει πολύ πιο καταστροφικές και μόνιμες συνέπειες για τους εργαζόμενους, το περιβάλλον ή την δημοκρατία. Η τυραννία της πλειοψηφίας είναι μία εξαιρετικά επικίνδυνη αδικία, αλλά η εναλλακτική της δεν μπορεί να είναι η τυραννία της μειοψηφίας, διότι αυτό αποτελεί ξεκάθαρα κάτι ακόμα χειρότερο. Οι πολιτικοί μπορεί στις χειρότερες περιπτώσεις να υπόσχονται άκριτα στον λαό και να δρουν χωρίς ιδεολογία, αυτό όμως δεν είναι καλύτερο από το να μην ενδιαφέρονται καθόλου οι κυβερνώντες για τις συνθήκες διαβίωσης του μέσου ανθρώπου παρά μόνο για τον πλουτισμό των ήδη πλουσίων; Τα προβλήματα αυτά είναι πραγματικά, σίγουρα άδικα και ενδεχομένως καταστροφικά ή ακόμα και εξοντωτικά για έναν αριθμό ανθρώπων και απαιτούν σίγουρα κάποια λύση, αλλά η λύση εδώ δεν πρέπει να είναι πιο επιβλαβής, πιο καταστροφική και πιο εξοντωτική από τα ίδια τα προβλήματα.

Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι τα επιχειρήματα αυτά δεν αποτελούν καταδικαστική της κάθε είδους αγοράς, ούτε επικρότηση μιας πανταχού παρούσας κρατικής παρέμβασης. Κάποιοι από τους οπαδούς του «μικρού κράτους» θεωρούν ότι η λύση βρίσκεται απαραίτητα στο ένα άκρο (ελάχιστο κράτος, μέγιστη αγορά) ενώ οποιαδήποτε διαφωνία οδηγεί στο άλλο άκρο (μέγιστο κράτος, ανύπαρκτη αγορά). Όπως έδειξε ο ίδιος ο Hayek παραπάνω, η διασφάλιση κάποιων βασικών δικαιωμάτων εκτός της αγοράς και η ύπαρξη μερικών οικονομικών αρμοδιοτήτων του κράτους, δεν είναι έννοιες που δεν μπορούν να συνυπάρξουν στη διάνοξη κανενός θεωρητικού. Η ύπαρξη ενός δρόμου που διασφαλίζει τόσο τα ανθρώπινα δικαιώματα σε ζωή, υγεία και παιδεία όσο και την ανεξαρτησία του κράτους από οικονομικά συμφέροντα καθώς και τη διατήρηση ενός πεδίου αγοράς δεν είναι σύλληψη που αποτελεί αδιανόητη

χίμαιρα, και είναι ίσως παραπλανητικό να θεωρείται ότι όλοι οι αντίπαλοι κάποιας θεωρίας υποστηρίζουν οπωσδήποτε τα ακριβώς αντίθετα. Το «μικρό κράτος» δεν αντιτίθεται μόνο στο «μεγάλο, συγκεντρωτικό κράτος». Αντιτίθεται επίσης στο κράτος πρόνοιας, στο κράτος διασφάλισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στο αποκεντρωτικό, αλλά ισχυρό κράτος, στο κράτος ισχυρών δημοκρατικών διαδικασιών, στο κράτος μεσαίου μεγέθους κτλ. Οποιοσδήποτε θεωρεί ότι ένα άλλο κρατικό μοντέλο μπορεί να λειτουργήσει καλύτερα, αυτόματα διαφωνεί με το «μικρό κράτος», ακόμα και αν εν γένει διαφωνεί και με το συγκεντρωτικό κράτος.

Το κράτος σίγουρα δεν πρέπει να παραμένει ανεξέλεγκτο και η δημοκρατία οφείλει να επαγρυπνεί. Ακόμα και σύμφωνα με τον H. J. Laski η ελευθερία των εθελοντικών οργανώσεων (όπως π.χ. τα εργατικά σωματεία και οι συνασπισμοί εργοδοτών) είναι καθοριστική για τη καλή λειτουργία του κράτους, μια που οι οργανώσεις αυτές αντιπροσωπεύουν τις προσπάθειες των πολιτών για κοινωνική αλλαγή, καθώς επίσης και τις ανάγκες τους, (Laski H. J. σελ. 48-50). Το κράτος για να λειτουργήσει δημοκρατικά μπορεί να πει κανείς ότι πρέπει να ελέγχεται από τους πολίτες και τις ομάδες που αυτοί δημιουργούν και να είναι διαρθρωμένο κατά τέτοιο τρόπο ώστε ο έλεγχος και η δημοκρατική επέμβαση ν' αποτελούν εύκολες διαδικασίες. Το γεγονός ότι το κράτος δε λειτουργεί πάντα έτσι δεν αποτελεί λόγο για να δοθεί δυσανάλογη εξουσία σ' ένα δημοκρατικά ανεξέλεγκτο τομέα, διότι αυτό καθιστά τον έλεγχο ακόμη δυσκολότερο: κανείς δεν έχει το δικαίωμα ή την ικανότητα να ελέγχει τους ιδιώτες για το αν πράττουν έτσι όπως πρέπει να πράττουν εκτός από τον νόμο.

Στο σημείο αυτό κάποιος μπορεί άνετα να επιχειρηματολογήσει λέγοντας ότι αυτός είναι ο λόγος που οι περισσότερες θεωρήσεις περί «μικρού κράτους» απαιτούν ανεξάρτητους, καθολικούς νόμους με ορίζοντα αιωνιότητας. Αυτοί οι νόμοι ίσως να έλεγε κάποιος, αποτελούν απάντηση και λύση σε όλα τα μειονεκτήματα που έχουν μέχρι στιγμής αναφερθεί.

Τίθεται όμως ένα ακόμα πολύ σοβαρό πρόβλημα. Οι νόμοι έχουν ισχύ μόνο επειδή τους εφαρμόζουν οι άνθρωποι. Υπάρχει λόγος που η νομοθετική εξουσία είναι μόνο μία εκ των τριών εξουσιών. Με άλλα λόγια και σύμφωνα με τα γραπτά πολλών συγγραφέων συμπεριλαμβανομένου και του H. J. Laski, οι νόμοι ενός κράτους εξαρτώνται όχι μόνο από αυτούς που τους δημιουργούν, αλλά και από αυτούς που τους εφαρμόζουν στην πράξη καθώς κι αυτούς που τους ερμηνεύουν, (Laski H. J. σελ. 41). Όσο καλοφτιαγμένοι και αν είναι οι νόμοι, αν οι διαδικασίες δεν είναι διαφανείς και δημοκρατικά ελεγχόμενες, δεν πρόκειται να λειτουργήσουν αποτελεσματικά. Και όταν οι βραχίονες του κράτους δεν ελέγχουν ο ένας τον άλλο και οι πολίτες δεν έχουν την παιδεία, την υγεία ή τον ελεύθερο χρόνο να ελέγξουν το κράτος, οι νόμοι όταν ελέγχουν

αυτούς που κατέχουν τεράστια οικονομική ισχύ μάλλον δεν θα εφαρμοστούν. Η αδιαφάνεια απέναντι στις νομικές διαδικασίες που αφορούν ιδιώτες είναι, για ομολογουμένως κάποιες φορές καλούς λόγους, χαμηλή έως ανύπαρκτη και ο κάθε αστυνομικός ή δικαστής προκειμένου να ανταγωνιστεί μία οικονομική δύναμη που αν καταρρεύσει ενδέχεται να καταρρεύσει μαζί της και η κοινωνία, πιθανότατα θα ερμηνεύσει τον νόμο όπως συμφέρει την οικονομική δύναμη αυτή ακόμα κι αν υποτεθεί ότι δεν θα δωροδοκηθεί απλώς. Αποτέλεσμα εδώ είναι οι νόμοι πλέον να μην έχουν καμία ισχύ, διότι όλες οι εγγυήσεις που υπάρχουν ώστε να τηρούνται σωστά (η διαφάνεια, ο ενεργός έλεγχος πολιτών και το ικανό για αυτοέλεγχο κράτος) εκλείπουν.

Ας υποτεθεί όμως ότι υπάρχουν και θεωρήσεις που υποστηρίζουν πως όλα δικαιολογούνται από ένα βελτιωμένο βιοτικό επίπεδο, ακόμα κι η ανελευθερία. Άλλωστε, αν όλοι επωφελούνται από τον ανταγωνισμό, όλοι καθίστανται πιο ικανοί να ελέγχουν τα κακώς κείμενα που αναφέρθηκαν παραπάνω και άρα πολλές από τις αναφερόμενες ενστάσεις παύουν να ισχύουν. Όντως, αν το «μικρό κράτος» βελτιώνει το μέσο βιοτικό επίπεδο, είναι πιθανό η παραπάνω θεωρητική συζήτηση περί ανελευθερίας να μην αντιστοιχεί στην πραγματικότητα. Το βελτιώνει όμως;

Κεφάλαιο 3.3- Μέσο βιοτικό επίπεδο και «μικρό κράτος»

Ας υποτεθεί λοιπόν ότι τα προβλήματα περί ελευθερίας που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι στη πράξη είτε αδιάφορα είτε ανύπαρκτα.⁴ Στην περίπτωση αυτή, πρέπει κανείς να ρωτήσει το εξής : το μικρό κράτος θα ωφελούσε το μέσο βιοτικό επίπεδο;

Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα είναι εξαιρετικά δύσκολη. Η ανάλυση τόσο του βιοτικού επιπέδου όσο και της οικονομικής ανάπτυξης σ' ένα «μικρό κράτος» σε σχέση με άλλα είδη δημοκρατικών κρατών είναι ένα εγχείρημα καθόλου εύκολο χωρίς τον εντοπισμό ενός καθαρά «μικρού κράτους». Η προσέγγιση αυτή δύσκολη, διότι κάποιος μπορεί πολύ εύκολα να αποδώσει όλα τα κακώς κείμενα στην επέκταση του κράτους και όλα τα καλώς κείμενα στην ανεξαρτησία της αγοράς ή αντιστρόφως. Για παράδειγμα οι καταστροφικές μονοπωλιακές τακτικές μπορεί να αποδοθούν στους κρατικούς προστατευτικούς νόμους από τους μεν και στην ενίσχυση της αγοράς από τους δε, ενώ η μείωση της θνησιμότητας από θεραπεύσιμες ασθένειες, μπορεί να

---

⁴ Τα επιχειρήματα που έχουν να κάνουν με τη συσσώρευση «ανθρώπινης ενέργειας» και την εύκολη δημιουργία κοινού μετώπου από τους λίγους και ισχυρούς παραμένουν. Δεν υποθέτουμε πως είναι αδιάφορα και ανύπαρκτα γι' αυτή τη συζήτηση, παρά μόνο εκείνα που έχουν να κάνουν με την κατάλυση της ελευθερίας.

αποδοθεί στην εξέλιξη των φαρμάκων που επιφέρει η ελεύθερη αγορά από τους μεν και στο κράτος πρόνοιας και σε κρατικές επιδοτήσεις επιστημονικών ερευνών από τους δε. Πολλά λοιπόν από τα παραδείγματα κρατών που μπορεί να βρεθούν στην πράξη δε δίνουν εύκολα στοιχεία, μια που τα στοιχεία ανά κράτος ερμηνεύονται κατά βούληση. Τα στοιχεία ανά επιχείρηση δεν είναι πιο ξεκάθαρα, διότι η αύξηση των εσόδων στους τομείς της υγείας και της παιδείας μπορεί να μεταφράζονται σε έμμεσες αρνητικές συνέπειες που δεν είναι εύκολα μετρήσιμες, ενώ ένας κρατικά ελεγχόμενος τομέας που λειτουργεί καλά, μπορεί να υποτεθεί από κάποιους ότι θα λειτουργούσε ακόμα καλύτερα χωρίς την κρατική παρέμβαση. Ως εκ τούτου απαιτούνται μάλλον πιο θεωρητικοί τρόποι, βασισμένοι ενδεχομένως στην αληθινή συμπεριφορά επιχειρήσεων, έτσι ώστε ν' αποδειχθεί το γεγονός ότι ένα «μικρό κράτος» θα έχει ως αποτέλεσμα την επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου του μέσου πολίτη στην καθημερινότητα ακόμα κι αν η οικονομία φαίνεται ν' αναπτύσσεται.

Πρώτα απ' όλα όμως, πρέπει να ερευνηθεί το επιχείρημα που πολλές φορές χρησιμοποιείται, ότι δηλαδή όλα τα μειονεκτήματα μίας υπερτροφικής αγοράς είναι προτιμότερα από τα προβλήματα της εναλλακτικής. Ειδάλλως, μπορεί κάλλιστα να πει κάποιος όσα προβλήματα και αν βρεθούν, ότι η εναλλακτική είναι ακόμα χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο και ίσως ανελευθερία. Τα συγκριτικά επιχειρήματα αυτά όμως, έχουν ένα πολύ βασικό πρόβλημα: Θεωρούν ότι πρώτον το κράτος και η κοινωνία εξαρτώνται μόνο από δύο δυνάμεις (κράτος και αγορά) και δεύτερον ότι, εφόσον το ένα άκρο της απόλυτης κρατικοποίησης είναι όλο και περισσότερο αρνητικό όσο πιο ακραίο γίνεται, τότε το άλλο άκρο της ελευθερίας της αγοράς είναι όλο και πιο θετικό όσο πιο πολύ επεκτείνεται. Και οι δύο υποθέσεις αυτές είναι αυθαίρετες, το επιχείρημα αυτό βασίζεται κατά κύριο λόγο στο ότι όλοι όσοι προτείνουν κάτι εναλλακτικό υποστηρίζουν τον απολυταρχισμό επειδή αυτός έχει οριστεί αυθαίρετα ως το αντίθετο της αγοράς. Όμως δύο δυνάμεις δεν υπάρχουν καν μέσα στην ίδια κρατική μηχανή. Ο λόγος που κάποια κράτη προσφέρουν καλύτερο βιοτικό επίπεδο μπορεί κάλλιστα να είναι ο δημοκρατικός έλεγχος, η αποκέντρωση, η ύπαρξη περισσότερων πολιτικών δικαιωμάτων, η κοινωνική κουλτούρα των πολιτών, η ελευθερία του τύπου ή ακόμα και η ύπαρξη ελέγχων εντός του κράτους. Το αντεπιχείρημα που μπορεί εδώ να δοθεί, είναι ότι όλα αυτά δημιουργούνται από την ελεύθερη αγορά. Αλλά αυτό είναι ισχυρισμός, η ελεύθερη αγορά μπορεί κάλλιστα να δημιουργείται και να εξαρτάται από έναν από αυτούς τους παράγοντες και είναι ικανή, εφόσον οι παράγοντες αυτοί εκλείψουν, να πάψει να είναι ελεύθερη και να αποδώσει εξουσία σε αυτούς που πλούτισαν περισσότερο από αυτή. Ακόμα όμως και αν υπάρχουν ως δυνάμεις μόνο το κράτος και η αγορά, αυτό δε σημαίνει ότι η μία δύναμη είναι καθαρά αρνητική και η άλλη καθαρά θετική. Μπορεί κάλλιστα το τέλειο μείγμα να αποτελεί κάτι

το βέλτιστη πρόταση. Δεν αντιτίθεται λοιπόν το «μικρό κράτος» μόνο στα ανελεύθερα κράτη, αλλά και στις άλλες θεωρήσεις ελευθέρων κρατών που υπάρχουν και που μπορεί να υπάρξουν. Το «μικρό κράτος» δε δύναται να ορίσει τις εναλλακτικές του. Η κάθε εναλλακτική έχει το δικαίωμα να ορίσει τον εαυτό της και να κριθεί με βάση τον ορισμό αυτό, τουλάχιστον σύμφωνα με την αρχή του ανταγωνισμού που οι ίδιες οι θεωρήσεις περί «μικρού κράτους» προβάλλουν ως κάτι το θέσφατο. Ως εκ τούτου το «μικρό κράτος» δε μπορεί να θεωρείται ότι είναι πάντα ανώτερο λόγω σύγκρισης, διότι θα πρέπει πρώτα να συγκριθεί με κάθε δυνατή εναλλακτική, όχι μόνο με αυτές που ξέρουμε ότι απέτυχαν. Ούτε μπορεί ν' αποδειχθεί η αδυναμία των εναλλακτικών που δοκιμάζονται ακόμα με βάση την αποτυχία των εναλλακτικών που απέτυχαν μόνο και μόνο λόγω κάποιων επιφανειακών ομοιοτήτων εφ' όσον αυτές διαφέρουν ουσιαστικά. Η απάντηση στο επιχείρημα αυτό, λοιπόν, δεν είναι ότι η εναλλακτική είναι στην πραγματικότητα καλύτερη, αλλά ότι δεν υπάρχει μία μοναδική εναλλακτική με την οποία μπορεί το «μικρό κράτος» να συγκριθεί για να αποδείξει τα ελαττώματά του. Ως εκ τούτου, τα ελαττώματα αυτά θα πρέπει να καταστούν εμφανή έτσι ώστε να χρησιμοποιηθούν στη εκάστοτε σύγκριση με κάθε εναλλακτική.

Κάτι που πρέπει να επισημανθεί όμως πριν απ' οτιδήποτε άλλο είναι ότι ο ανταγωνισμός που ενθαρρύνει το «μικρό κράτος» ενθαρρύνει και τη συσσώρευση χρήματος με κάθε τρόπο ανεξαρτήτως ηθικής. Αυτό συμβαίνει διότι, όπως είδαμε και παραπάνω, όταν κάποιος έχει μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια μπορεί πιο εύκολα να αυξήσει τα χρήματά του. Αυτός που έχει λιγότερα χρήματα καταστρέφεται, αφομοιώνεται ή τουλάχιστον αποδυναμώνεται από ένα στοχευόμενο ανταγωνισμό. Αυτό οδηγεί τους επιχειρηματίες στο να προσπαθούν με κάθε τρόπο να αποκτήσουν περισσότερα χρήματα από τους ανταγωνιστές τους, έτσι ώστε να τα χρησιμοποιήσουν για να επιβληθούν στους ανταγωνιστές τους. Ακόμα και αν υποτεθεί ότι μονοπώλια ή ολιγοπώλια δε θα επιβληθούν, κάποιος οφείλει να διερωτηθεί που οδηγεί ο συνεχής αυτός ανταγωνισμός αν οι εταιρίες προσπαθούν συνεχώς να αυξήσουν το κέρδος τους, ακόμα κι όταν δεν υπάρχει τρόπος. Το γεγονός ότι ο έχων περισσότερα χρήματα μπορεί να επενδύσει περισσότερα διαπράττοντας στρατηγικές ήττες σημαίνει ότι ακόμα και αν μία στρατηγική είναι μακροπρόθεσμα επιβλαβής για την κοινωνία ή για την επιχείρησή του, ωφελεί αυτόν που την ακολουθεί δίνοντάς του προβάδισμα εντός της αγοράς, δηλαδή περισσότερο χρήμα προς επένδυση. Λογικά αυτό θα οδηγήσει και τους ανταγωνιστές του στο να ακολουθήσουν παρόμοιες τακτικές, διότι αν μείνουν πολύ πίσω, μπορούν εύκολα να καταστραφούν από τον ανταγωνισμό. Η ανάγκη της συνεχούς βελτίωσης στην οποία ωθεί ο ανταγωνισμός, οδηγεί λοιπόν σε όλο και χειρότερες πρακτικές εφόσον η βελτίωση αυτή είναι αδύνατη με καθαρά

μέσα. Εύλογα όμως, κάποια χρονική στιγμή η βελτίωση σε κάποιους τομείς θα καταστεί αδύνατη με καθαρά μέσα.

Στην επίλυση του προβλήματος αυτού δε βοηθάει ούτε το σύστημα των μετοχών. Σύμφωνα με άρθρο του A. Rappaport όποιες επιχειρήσεις λειτουργούν με βάση το σύστημα μετοχών υποχρεούνται να ακολουθήσουν στρατηγική που θ' αυξήσει την αξία των μετοχών αυτών, ειδάλλως καταστρέφονται, (Rappaport, A. σελ. 58–67). Αυτό υπονοεί ότι όσο πλούσια κι επιτυχημένη μπορεί να είναι μία επιχείρηση, πρέπει να βρίσκει συνεχώς τρόπους για να διογκώνει το κέρδος της έτσι, ώστε να επιβιώσει. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω όμως, κάποια στιγμή οι τρόποι αυτοί εκλείπουν. Στις περιπτώσεις αυτές οι μεγαλομέτοχοι, οι πραγματικοί μεγαλόσυσσωρευτές, απλώς πουλάνε τις μετοχές όταν αρχίζουν να «πέφτουν», αλλά η επιχείρηση η ίδια βρίσκεται προ κρίσεως. Η ανάγκη λοιπόν οδηγεί την κάθε επιχείρηση που βασίζεται σε κάποιο μετοχικό μοντέλο να συνεχίζει να διογκώνει τα κέρδη της με κάθε τρόπο, ανεξαρτήτως ηθικής ή μακροχρόνιων συνεπειών. Οι φόροι του κράτους εδώ δεν επηρεάζουν τίποτα, μια που το επόμενο εξάμηνο θα πρέπει τα κέρδη να ξανααυξηθούν, αφού τα κέρδη αυτά πρέπει να αυξάνονται συνεχώς με κάθε τρόπο ειδάλλως η επιχείρηση κατά κανόνα καταρρέει ή τουλάχιστον αντιμετωπίζει σοβαρότατα προβλήματα.

Ωστόσο ο πλούτος δίνει και την δυνατότητα σε κάποιους να βγαίνει αλώβητοι και από πραγματικές ήττες. Σε μία φυσική καταστροφή για παράδειγμα, ένας εργαζόμενος ή ένας μικρού βεληνεκούς επιχειρηματίας μπορεί να χάσει ολόκληρη τη περιουσία του. Σίγουρα, ως λύση κάποιος μπορεί να προτείνει ασφάλιση, αλλά σύμφωνα με έρευνες, όπως αυτή των J. McAneney, D. McAneney, R. Musulin, G. Walker και R. Crompton, το κράτος συχνά αναγκάζεται να παρέμβει με δικά του όργανα σε περίπτωση φυσικών καταστροφών, διότι σε περιοχές με σχετικά συχνές φυσικές καταστροφές οι ιδιωτικές ασφαλιστικές εταιρίες εκ των πραγμάτων είτε αρνούνται ν' ασφαλίσουν, είτε θ' αναγκαστούν να είναι υπερβολικά ακριβές, είτε δε θα είναι ικανές να αποζημιώσουν τους ασφαλιζόμενους λόγω έλλειψης χρημάτων, (McAneney, J., McAneney, D., Musulin, R., Walker, G., & Crompton, R. σελ. 1-9). Γι' αυτό δε φταίει κανενός είδους απληστία ή έλλειψη ανταγωνισμού, φταίει απλώς η αδυναμία της ιδιωτικής ασφάλισης ν' αντιμετωπίσει συχνές φυσικές καταστροφές. Σ' ένα «μικρό κράτος» όμως, η κρατική βοήθεια δε θ' αντιμετωπίζει την αδυναμία αυτή, οπότε ο μέσος φτωχότερος άνθρωπος δε θα μπορεί να ασφαλιστεί. Όμως κάποιος πιο πλούσιος μπορεί και να ασφαλιστεί και να έχει ένα απόθεμα στην άκρη και κάποιος πολύ πιο πλούσιος μπορεί να έχει αρκετά χρήματα σε καταθέσεις για να ξεκινήσει καινούρια επιχείρηση ακόμα και στην περίπτωση που δεν έχει ασφάλιση και κάποιος ακόμα πλουσιότερος μπορεί να μην έχει χάσει παρά μόνο ένα υποκατάστημα, πιθανότατα ασφαλισμένο, από την εθνική

η την πολυεθνική εταιρία που κατέχει, ή είναι μέτοχος. Κατά συνέπεια όσο αυξάνεται ο πλούτος, τόσο μειώνονται οι συνέπειες των φυσικών καταστροφών.

Το πρόβλημα όμως είναι ότι δεν μειώνονται μόνο οι συνέπειες των φυσικών καταστροφών, αλλά μειώνονται και οι αρνητικές συνέπειες κάποιων μη ανταγωνιστικών τακτικών. Οι μόνες οικονομικές ήττες που ενδιαφέρουν κάποιον είναι οι οικονομικές ήττες απέναντι σε όποιον μπορεί να τους ξεπεράσει στην αρένα του ανταγωνισμού και όχι οι οικονομικές ήττες εν γένει. Αυτό μπορεί να φαίνεται ταυτόσημο, αλλά ουσιαστικά σημαίνει ότι εφόσον όλοι οι ανταγωνιστές κάτοχοι ενός ορισμένου πλούτου συμφωνήσουν σε κάποια πρακτική, αυτή η πρακτική ορίζει αυτόματα το επιχειρηματικό στάνταρ ανεξαρτήτως ποσοτικής ωφέλειας και εφόσον κάποιος αποφασίσει ότι μπορεί να διαπράξει μία αδικία με εργαλείο τον πλούτο χωρίς να πληγεί σε σχέση με τον ανταγωνισμό, είναι ελεύθερος να το πράξει. Το γεγονός αυτό οδηγεί σε μία κατάσταση που δείχνει επιφανειακά αντιφατική, όπου ορισμένοι είναι ικανοί να πράττουν με επιβλαβείς πρακτικές και λόγω του ανταγωνισμού και χωρίς να φοβούνται τις συνέπειες αυτού.

Ένα πρόβλημα που αξίζει να εντοπισθεί εδώ είναι το πρόβλημα της νομικής εκπροσώπησης. Σ' ένα κράτος με βάση την τέλεια ελεύθερη αγορά, αυτό που προστατεύει τον καταναλωτή ή τον εργαζόμενο από την εξαπάτηση ή την καταπάτηση των συμβολαίων, είναι ο νόμος. Όμως ο νόμος αυτός δε γίνεται να τηρείται μέσω ελέγχου των επιχειρήσεων, πρέπει να γίνεται μέσω δικαστικών διαδικασιών, ώστε το κράτος να παρεμβαίνει όσο το δυνατό λιγότερο. Στις περιπτώσεις αυτές, όμως, ο διάδικος που κατέχει τα περισσότερα μέσα μπορεί πολύ πιο εύκολα να καταφύγει σ' έναν καλύτερο δικηγόρο ή δικηγορικό γραφείο, ενώ ο καταναλωτής ή ο εργαζόμενος μπορεί να μην έχει καν την ικανότητα να προσλάβει δικηγόρο. Όταν υπάρχει ελεύθερη αγορά, η δικαστική εκπροσώπηση δεν παρέχεται δωρεάν. Εκτός αυτού, το κάθε δικηγορικό γραφείο θα χρεώνει τον πελάτη περισσότερο ανά ώρα που θα αφιερώνει στην υπόθεση και αναλόγως με την ικανότητά ή τη φήμη του. Αυτό στην θεωρία φαίνεται δίκαιο, αλλά στην πράξη σημαίνει ότι όποιος έχει λιγότερους πόρους δεν έχει κατ' ουσίαν το δικαίωμα να υπερασπίσει τον εαυτό του από τις αυθαιρεσίες εκείνων που κατέχουν πόρους εκτός ίσως, αν είναι πρόθυμος να καταστραφεί οικονομικά για να το κάνει. Αυτό έμπρακτα σημαίνει ότι, αν κάποιο έγκλημα δεν είναι τόσο προφανές ώστε να διασφαλίζεται η καταδίκη ακόμα και χωρίς την ύπαρξη δικηγόρου (γεγονός που δεν είναι τόσο σπάνιο όσο ακούγεται), οι φτωχότεροι πολίτες δεν έχουν νομικά δικαιώματα. Ας μην αναφερθεί το γεγονός ότι σε κάποιες περιπτώσεις (όπως π.χ. η κακή ιατρική περίθαλψη), το θύμα της απάτης μπορεί εκ των πραγμάτων να μην είναι καν σε θέση να απαιτήσει αποζημίωση. Το κόστος της διαδικασίας αυτής είναι αμελητέο για τους οικονομικά ισχυρούς, διότι εφ' όσον κάποιος δεν έχει τα χρήματα για μία

νομική διαμάχη, πολλές φορές θα προτιμήσει, είτε πράττει ορθολογικά είτε όχι, να μη ρισκάρει νομική συμπλοκή, ειδικά αν είναι πιθανό να ηττηθεί. Ακόμα και αν ο δικηγόρος δεχθεί να πληρωθεί από τα χρήματα της αποζημίωσης και μόνο εφόσον ο πελάτης του νικήσει (πράγμα που δεν μπορεί να υποχρεωθεί να το κάνει χωρίς παρέμβαση του κράτους και που είναι μάλλον ριψοκίνδυνο), το κόστος χρόνου μίας δικαστικής διαδικασίας και μόνο είναι ικανό ν' αποτρέψει κάποιον που χρειάζεται να δουλεύει καθημερινά για να βγάλει τα προς το ζην. Ο μόνος τρόπος επιτυχούς καταγγελίας απέναντι σε κάποιον με πολύ μεγαλύτερη οικονομική ισχύ είναι μέσω ομαδικών αγωγών, οι οποίες απαιτούν από τους εξαπατημένους επικοινωνία και οργάνωση, συνθήκες που δεν υφίστανται πάντα, ειδικά για εργαζόμενους που μπορεί να απολυθούν με κάποια πρόφαση αν προσπαθήσουν να οργανωθούν. Το συμπέρασμα είναι ότι σ' ένα τέτοιο σύστημα όποιος έχει συσσωρεύσει πλούτο μπορεί να εξαπατά και να παραβιάζει συμβόλαια μαζικά, ώστε ν' αυξάνει το κέρδος του. Ακόμα και στις περιπτώσεις που χάνει τις δικαστικές υποθέσεις, εφόσον η αποζημίωση δεν είναι πραγματικά υπέρογκη, κερδίζει μάλλον περισσότερα χρήματα από τη στρατηγική αυτή απ' ό,τι χάνει με αποζημιώσεις και με πληρωμή δικηγόρων. Φυσικά, αυτό δεν αποδεικνύεται πέραν πάσης αμφιβολίας χωρίς δικογραφικά στοιχεία ενός «μικρού κράτους». Αλλά το γεγονός ότι η μόνη προστασία από την κατάχρηση των ισχυρών είναι αυτή που απαιτεί την ύπαρξη ίδιου τύπου ισχύος για να καταστεί δυνατή είναι κάτι που πολύ δύσκολα αμφισβητείται.

Αναφέρθηκε άλλωστε, από τον ίδιο τον Friedman παραπάνω, ότι το προϊόν δε διακρίνει ταυτότητα, μόνο τιμή και ποιότητα, έτσι ώστε ν' αποδειχθεί ότι η αγορά ωφελεί την κοινωνική ισότητα, επειδή ενδιαφέρεται μόνο για την αποτελεσματικότητα. Το επιχείρημα αυτό όμως δεν είναι μόνο επιχείρημα υπέρ της ισότητας. Σημαίνει επιπρόσθετα ότι εφόσον κάποιος παράγει ένα προϊόν μέσω της εκμετάλλευσης εργατών, της απάτης και των απάνθρωπων συνθηκών εργασίας, το προϊόν αυτό θα συνεχίσει να αποφέρει κέρδος.

Προς αποφυγήν της αστήρικτης κινδυνολογίας, πρέπει να παρατεθεί ότι σύμφωνα με άρθρο της S. Deva, οι παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων από πολυεθνικές που έχουν καταγραφεί είναι εκτενείς. Περιλαμβάνουν ενδεικτικά, αλλά όχι εξαντλητικά, το δικαίωμα στη ζωή και στην απόλαυση αυτής, το δικαίωμα στην ελευθερία από βασανιστήρια, το δικαίωμα της ελευθερίας από την εργασία με συνθήκες δουλείας, τα δικαιώματα προστασίας από αυθαίρετη (μη νομικά αιτιολογημένη) στέρηση ελευθερίας, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, το δικαίωμα της αποφυγής σωματικής βλάβης ή στέρησης τροφής, το δικαίωμα αποφυγής διακρίσεων και το δικαίωμα σε καθαρό και υγιεινό περιβάλλον. Αναφέρεται ακόμα πως εκμεταλλεύονται την παιδική εργασία, δεν πληρώνουν μισθούς ανάλογους με τη δουλειά που καταβάλλεται, παρέχουν συνθήκες εργασίας που δεν είναι ούτε ασφαλείς ούτε υγιεινές και δεν πληρώνουν

μισθούς με τους οποίους οι υπάλληλοί τους μπορούν να ζήσουν, (Deva, S. σελ. 2-4). Αναφέρθηκαν εδώ πολυεθνικές επειδή αποτελούνται αφενός από εταιρίες που δεν ελέγχονται από κανένα κράτος και αφετέρου εταιρίες που, λόγω της παγκοσμιοποίησης, θα συνεχίσουν ν' αποτελούν πραγματικότητα σε οποιοδήποτε κρατικό μοντέλο εφόσον δεν αλλάξει κρατικό μοντέλο η παγκόσμια πλειοψηφία των κρατών. Το γεγονός ότι οι παραβάσεις αυτές ενδέχεται να προέρχονται από έλεγχο που οι ίδιες ασκούν σε ορισμένα κράτη, μάλλον ενισχύει το επιχείρημα ότι το κράτος που γεννά δημοκρατικά ανεξάρτητες δυνάμεις πιο ισχυρές από αυτό, δύναται να ελεγχθεί από αυτές. Η αγορά, εφόσον αποκτήσει ανεξέλεγκτη δύναμη, είναι το ίδιο ικανή να καταπατήσει ανθρώπινα δικαιώματα όσο και το κράτος και είναι πολιτικά λιγότερο ελέγξιμη.

Ένα ακόμα στοιχείο που πρέπει να συνυπολογιστεί είναι ότι η μείωση της φορολογίας ή η αύξηση των κερδών δεν οδηγεί πάντα σε περισσότερες προσλήψεις. Σύμφωνα με άρθρο του M. Sainato που δημοσιεύτηκε σε site της εφημερίδας Guardian, καταγράφεται σχετικά πρόσφατο (2018-2019) παράδειγμα εταιρίας η οποία κατέφυγε σε μαζικές απολύσεις, παρά το γεγονός ότι κατέγραψε ιστορικά κέρδη και είχε επωφεληθεί από φορολογικές μειώσεις, (Sainato, M.). Εν τέλει, το πιθανότερο δεν είναι οι εταιρίες να ξοδέψουν τα χρήματα που κερδίζουν από την μειωμένη φορολογία υπέρ των εργαζομένων τους. Αυτές που σκοπεύουν να αποφύγουν την φορολογία ή να μειώσουν τα έξοδά τους προς τους εργαζομένους πιθανότατα θα πράξουν έτσι ώστε να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους όσο το δυνατό περισσότερο. Κατά συνέπεια αν έχουν όφελος από την απόλυση εργαζομένων ή τη μείωση μισθών, θ' ακολουθήσουν τον δρόμο του κέρδους ανεξαρτήτως φορολογίας κι ελάχιστου μισθού. Η πρακτική για αύξηση των προσλήψεων δεν είναι η γενική μείωση του κόστους, αλλά η αύξηση του οφέλους από τις προσλήψεις, και αυτή θα υφίσταται ανεξαρτήτως κατώτατου μισθού ή φορολογίας, με εξαίρεση τους τομείς στους οποίους μπορούν να προσληφθούν άτομα με μικρότερο κατώτατο μισθό σε άλλες χώρες από πολυεθνικές.

Ακόμα όμως και σ' αυτή την περίπτωση, ένας αγώνας προς τον πάτο του «μικρότερου κατώτατου μισθού» προκειμένου να υπάρξει αύξηση των θέσεων εργασίας, δεν ωφελεί το μέσο βιοτικό επίπεδο. Είναι μέτρο ανάγκης επιβίωσης του κράτους που ενδεχόμενος, (αλλά αμφισβητήσιμα), αυξάνει λίγο τα φορολογικά έσοδα αλλά έχει ως αποτέλεσμα την εξαθλίωση ανθρώπων που προσλαμβάνονται με όλο και χαμηλότερο μισθό, μέχρι που η προσφορά της εργασίας να καταλήξει να μην έχει καμία αξία στην αγορά. Πώς γίνεται, μπορεί να διερωτηθεί κανείς, να επωφελείται ολόκληρη η κοινωνία, από τον πιο πλούσιο ως τον πιο φτωχό, εφόσον η αγοραστική δύναμη του μέσου εργαζόμενου όλο και μειώνεται;

Αλλά και όσον αφορά την ισότητα, είτε αυτή είναι ισότητα των φύλων, είτε είναι ισότητα των φυλών, είτε είναι θρησκευτική, είτε είναι η ισότητα των σεξουαλικών μειονοτήτων, το «μικρό κράτος» είναι μάλλον αρνητικό. Ο Friedman, όπως είδαμε σε προηγούμενο σημείο του κειμένου, υποστήριξε ότι η επέμβαση του κράτους είναι άχρηστη όταν η κοινωνία συμφωνεί, ενώ τα μέτρα που το κράτος θα περάσει, εφόσον η κοινωνία διαφωνεί θα είναι επιβλαβή. Και στις δύο περιπτώσεις όμως μπορούν να υπάρξουν ενστάσεις. Πρώτα απ' όλα, με τον ισχυρισμό ότι δεν πρέπει να λαμβάνονται μέτρα που διασφαλίζουν την ισότητα, εφόσον η πλειοψηφία της κοινωνίας συμφωνεί πως αυτή είναι ανεπιθύμητη, είναι σαν να υποστηρίζει κανείς ότι δεν πρέπει να υφίστανται μέτρα για την καταπολέμηση της εγκληματικότητας, διότι η πλειοψηφία της κοινωνίας συμφωνεί ότι αυτή είναι ανεπιθύμητη! Αν η κοινωνία συμφωνεί ότι η ισότητα είναι κάτι το θετικό, η νομοθεσία υπέρ αυτού υποχρεώνει αυτούς που έχουν μείνει στο παρελθόν να συμμορφωθούν. Αυτό μπορεί όντως να μην έχει κανένα αποτέλεσμα αν υποθεθεί ότι οι άνθρωποι θα έπρατταν υπέρ της ισότητας ούτως ή άλλως, αλλά το ενδεχόμενο ότι οι άνθρωποι αυτοί που αρνούνται να συμμορφωθούν, αποτελούν μία οικονομικά ισχυρή μειοψηφία η οποία ελέγχει τεράστιο μερίδιο της αγοράς εργασίας, δεν παύει να υφίσταται. Ούτε παύει να υφίσταται το ενδεχόμενο ότι αυτή η μειοψηφία δεν έχει μείνει στο παρελθόν αλλά εκμεταλλεύεται κάθε δικαιολογία ώστε να πληρώσει τους εργαζομένους της λιγότερο. Οι οικονομικά ισχυροί δεν πράττουν πάντα ορθολογικά και η «χασούρα» που μπορεί να έχουν στην αγορά από τις πρακτικές αυτές ενδέχεται να υπερκαλύπτεται από άλλους τομείς που τους επιτρέπουν να έχουν παρ' όλα αυτά επαρκές κέρδος για να μη χάσουν απ' τον ανταγωνισμό. Οι πρακτικές αυτές μάλιστα μπορεί να αποφέρουν και κέρδος εφόσον εργαζόμενοι ίδιας ικανότητας πληρώνονται λιγότερο για την ίδια εργασία. Αν, από την άλλη, η πλειοψηφία της κοινωνίας δεν πιστεύει στην ισότητα, οι κρατικοί νόμοι την υποχρεώνουν να το εκφράσουν απροκάλυπτα, αντί το κράτος να κρύβεται πίσω από την ελευθερία των επιχειρήσεων και οι επιχειρήσεις πίσω από μη αποδείξιμους ισχυρισμούς για την φύση της αγοράς ή της κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι διαφωνούντες θα γνωρίζουν πού στέκονται και απέναντι σε ποιον πρέπει να διαμαρτυρηθούν.

Η έλλειψη ελέγχου των επιχειρήσεων βλάπτει και το περιβάλλον. Προκειμένου κάποιος να βελτιώσει την ανταγωνιστική του θέση, δύναται να υπερκαταναλώσει τους φυσικούς πόρους και να μολύνει το περιβάλλον. Για να συμβεί αυτό αρκεί ένας άνθρωπος σε λάθος θέση που όμως θα ωθήσει, λόγω του ανταγωνισμού, και άλλους να πράξουν το ίδιο. Προκειμένου ν' αποφευχθεί αυτό, θα πρέπει να παρθούν μέτρα ελέγχου της παραγωγής των επιχειρήσεων και της ποιότητας των προϊόντων. Φυσικά, μπορεί κάποιος να πει ότι οι νόμοι αυτοί είναι καθολικοί και μη μεροληπτικοί και άρα είναι αποδεκτή η επέμβασή

τους στην αγορά. Όμως, εφόσον η προστασία του περιβάλλοντος και των μελλοντικών πόρων εις βάρος κάποιων τομέων της βιομηχανίας, θεωρηθεί τομέας που η αγορά δεν μπορεί να λύσει κι οπότε το κράτος πρέπει να επέμβει, δημιουργείται το ερώτημα γιατί δεν μπορεί να επέμβει σε άλλους τομείς όπου η αγορά ενδέχεται να δημιουργεί ανθρώπινη ζημία, όπως π.χ. τα εργασιακά δικαιώματα που κατά τους υποστηρικτές του «μικρού κράτους» θα πρέπει να ελέγχονται από τα συμβόλαια. Αν οι ανθρώπινες ζωές είναι αδιάφορες και το επιχείρημα εδώ είναι ότι το περιβάλλον πρέπει να προστατευτεί από μία ανώτερη δύναμη έτσι ώστε να διατηρηθεί η αγορά, τότε και πάλι δεν μπορεί εύκολα να τραβηχτεί κάποια διαχωριστική γραμμή. Μπορεί ένας ιδιωτικοποιημένος τομέας υγείας ν' αντιμετωπίσει μία πανδημία πριν αυτή συνθλίψει την αγορά; Μπορεί να αντιμετωπίσει ένα σεισμό ή έναν τυφώνα; Ή της προκαλεί υπαρξιακό πρόβλημα κάθε κρίση; Η απάντηση είναι ότι πιθανότατα δεν μπορεί, αφού αυτοί που είναι πιο ικανοί να αντιμετωπίσουν την κρίση αυτή ενθαρρύνονται, και είναι σε θέση, να τη χρησιμοποιήσουν για να πλουτίσουν, ακόμα κι αν αυτό καταστρέφει την αγορά. Εδώ λοιπόν δημιουργείται ένα εκ νέου ερώτημα: πως μπορεί το οικονομικά βέλτιστο σύστημα να καθίσταται ανίκανο και να έχει ανάγκη προστασίας κάθε φορά που βρίσκεται μπροστά σε κάποια κρίση;. Εδώ φαίνεται είτε η αδυναμία της ελεύθερης αγοράς να επιλύσει τα προβλήματα που εμφανίζονται σε κάποιους τομείς, είτε το πόσο αυθαίρετες είναι κάποιες από τις διαχωριστικές γραμμές που συχνά υποστηρίζονται.

Κάτι τελευταίο που πρέπει να παρατεθεί είναι ότι η κοστολόγηση της υγείας και της παιδείας μπορεί να οδηγήσει είτε σε πολύ υψηλότερες ταξικές διακρίσεις, είτε σε πολύ υψηλότερες κρατικές δαπάνες. Εφόσον οι πολίτες πρέπει να πληρώνουν για την υγεία και την παιδεία τους, το δικαίωμα στην υγεία είναι πολύ εύκολο να καταλήξει ως δικαίωμα των πλουσίων, όχι απαραίτητα λόγω της αμοιβής των ιατρών, αλλά μάλλον λόγω της κοστολόγησης του ιατρικού εξοπλισμού και των φαρμάκων, πεδία της αγοράς που εύκολα μπορεί να ελεγχθούν από ολιγοπώλια, μέσω νομικής χρήσης της πατέντας των φαρμάκων και του μονοπωλίου της εξειδίκευσης της παραγωγής τους. Όσον αφορά την παιδεία, η ταξική στρωματοποίηση της γνώσης και του τρόπου σκέψης καταντά κάτι που μπορεί να επιτευχθεί γελοιωδώς εύκολα. Αλλά ας υποθεθεί ότι ακολουθείται η πρόταση του Friedman περί μεταφοράς χρημάτων από το κράτος στους πολίτες που έχουν ανάγκη από παιδεία ή υγεία, με τους πολίτες απλώς να επιλέγουν σε ποιόν εκ των ανταγωνιστών θα μεταφέρουν τα χρήματα που τους δόθηκαν. Σ' αυτή τη περίπτωση είναι πολύ πιθανόν όλοι οι ανταγωνιστές στους τομείς αυτούς ν' αυξήσουν τις τιμές τους, προκειμένου να εκμεταλλευτούν την κρατική επιδότηση, η οποία, υποχρεωτικά, θα βασίζεται στις τιμές που έχει ορίσει η αγορά. Έλεγχος τιμών μέσω νόμου θα είναι μέτρο

που δεν αρμόζει σε κανένα γνήσιο «μικρό κράτος», οπότε το κράτος θα πρέπει είτε να εκβιαστεί ώστε να πληρώσει, είτε να αρνηθεί να πληρώσει, οπότε γυρνάμε πίσω στην ταξική στρωματοποίηση υγείας και παιδείας. Οι εναλλακτικές λοιπόν του κρατικού ελέγχου στους τομείς αυτούς είναι η άσκοπη σπατάλη και η επιδείνωση των ταξικών σχέσεων.

Αλλά μήπως η οικονομική πολιτική του κράτους είναι ακόμα χειρότερη; Ίσως σε κάποιους τομείς. Σε τομείς όμως, που αφορούν θέματα με τεράστιες οικονομικές προεκτάσεις για το βιοτικό επίπεδο, όπως η παιδεία, η υγεία, η προστασία των καταναλωτών και των εργατών, η τήρηση ορισμένων δικαιωμάτων, η αποτροπή της αύξησης της απολυταρχίας κτλ. η επί μέρους ενδεχόμενη οικονομική αναποτελεσματικότητα του κράτους δεν μπορεί να κοστολογηθεί τόσο εύκολα, διότι η οικονομία αποτελεί μέσο για την ύπαρξη της ελευθερίας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του υψηλού βιοτικού επιπέδου, όχι αυτοσκοπό. Ο σκοπός λοιπόν δεν είναι σε τέτοια ζητήματα η μέγιστη οικονομική ανάπτυξη, αλλά η επιτυχία επαρκούς οικονομικής ανάπτυξης, ώστε να διασφαλιστούν αυτά τα ελάχιστα. Η θυσία των ελαχίστων αυτών στο βωμό της ανάπτυξης μπορεί να αποτελεί αναγκαιότητα για την αποφυγή ακόμα χειρότερων συνεπειών, δεν αποτελεί όμως λόγο η θυσία αυτή να συνεχιστεί, εφόσον οι συνέπειες αυτές εκλείψουν.

Η κριτική ακόμα ότι τα πιο εκτεταμένα δημοκρατικά κράτη τείνουν σε χαμηλή φορολογία και μεγάλες δαπάνες δεν είναι πάντα εύστοχη. Σύμφωνα με έρευνα των S. Ottone , F. Ponzano και G. Andrighetto στα κράτη της Ιταλίας και της Σουηδίας μπορεί να επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι οι άνθρωποι προτιμούν μικρούς φόρους και μεγάλες κρατικές δαπάνες, αλλά είναι πρόθυμοι παρ' όλα αυτά, να πληρώσουν μεγαλύτερους φόρους, εφόσον εμπιστεύονται την αποδοτικότητα του κρατικού μηχανισμού και των κρατικών υπηρεσιών, (Ottone, S., Ponzano, F., & Andrighetto, G. σελ. 367–402). Το γεγονός λοιπόν που πρέπει εδώ να τονιστεί, είναι ότι πολιτικά η τακτική «μικροί φόροι, μικρές δαπάνες», φαίνεται να είναι το ίδιο δημοφιλής με την τακτική «υψηλοί φόροι, υψηλές αλλά αποδοτικές κοινωνικές δαπάνες». Η πρακτική λοιπόν του «μικρού κράτους» δεν αποτελεί κατ' ουσίαν μονόδρομο απέναντι στην λαϊκίστικη τακτική «μικροί φόροι, υψηλές δαπάνες».

Τέλος, όσον αφορά το επιχείρημα του πατερναλισμού, η κρατική παρέμβαση σε ορισμένους τομείς είναι πατερναλιστική εν τέλει, μόνον εφόσον το κράτος νοείται ως μονολιθική οντότητα. Εφόσον όμως το κράτος νοείται ως ένα δημοκρατικά εκλεγμένο σώμα αποτελούμενο από πολλές βουλήσεις που συνιστά μέρος του ανθρώπινου καταμερισμού εργασίας, αυτό αλλάζει. Το κράτος που αποτελεί έκφανση της βούλησης των πολιτών, είναι το κράτος που μπορεί να εφαρμόσει την βούληση τους γι' ανεξάρτητη από οικονομικά ή άλλα

συμφέροντα υγεία, παιδεία και ενημέρωση. Είναι το όργανο που θα προστατεύσει τον πολίτη από τις καταχρήσεις των οικονομικά ισχυρών όταν η προσφυγή σε καταγγελίες δεν επαρκεί. Είναι επίσης το όργανο που διασφαλίζει τα βασικά δικαιώματα του καθενός, ανεξαρτήτως πλούτου. Σίγουρα το κράτος δε λειτουργεί πάντα έτσι, ούτε οι πολίτες ψηφίζουν πάντοτε με ορθό κριτήριο αλλά οι τομείς που έχουν να κάνουν με τα ανθρώπινα δικαιώματα και το ελάχιστο βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο του κάθε άνθρωπου που δρα πολιτικά θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι προτιμότερο να βρίσκονται εντός της σφαίρας του πολιτικού επηρεασμού των πολιτών. παρά να εξαρτώνται από ένα μικρό αριθμό επιχειρηματιών, οι οποίοι όντας λίγοι, ελέγχουν, αν όχι τις τύχες, τουλάχιστον τις συνήθειες και τις τάσεις ολόκληρης της κοινωνίας.

Συμπεράσματα

Συνοπτικά, παρά την απόπειρα ανάλυσης εις βάθος, πάνω στη θεωρία του «μικρού κράτους» δύσκολα βρίσκονται αδιαμφισβήτητες αποδείξεις υπέρ ή κατά της υπεροχής αυτού. Τα επιχειρήματα υπέρ αυτού βασίζονται άλλωστε συχνά σε πραγματικά γεγονότα.

Οι ενδείξεις πάντως που μπορούν να βρεθούν δείχνουν ότι τα θεμέλια της θεωρίας αυτής είναι μάλλον ασταθή. Αν και επιπλέον έρευνα απαιτείται για οριστικά συμπεράσματα, οι ενδείξεις που βασίζονται τόσο στην πράξη, όσο και στην θεωρία, υποδεικνύουν ότι δεν είναι μόνο η αποτελεσματικότητα του «μικρού κράτους» μύθος, αλλά και η ίδια η θεώρηση, ότι αυτό, όπως περιγράφεται, μπορεί να υπάρξει αφού φαίνεται να επιφέρει τα αντίθετα αποτελέσματα, απ' αυτά τα οποία προασίζεται.

Τα βασικότερο επιχειρήματα υπέρ αυτού είναι ότι επιφέρει μεγαλύτερη ελευθερία από τις εναλλακτικές του και ότι αυξάνει το μέσο βιοτικό επίπεδο περισσότερο από αυτές. Όμως, παρ' όλα αυτά, δεν αντιμετωπίζει τις πάμπολλες εναλλακτικές αναλύσεις περί κράτους που υπάρχουν και μπορούν να υπάρξουν όπως είναι, αλλά τις «στριμώνει» όλες μέσα στις κατηγορίες «αγοράς» και «κράτους» που το ίδιο υπερασπίζεται. Αν υποθεθεί ότι οι κατηγορίες αυτές δεν αποτελούν τον μοναδικό τρόπο τμηματοποίησης της κοινωνίας ή ότι δεν αντιστοιχούν απόλυτα σε «καλύτερο» και «χειρότερο», τότε το «μικρό κράτος» πρέπει να βρεθεί αντιμέτωπο με όλα του τα θεωρητικά μειονεκτήματα και τις κριτικές που μπορούν να ασκηθούν σε αυτό. Διότι θεωρητικά, μόνο αν συγκριθεί με απολυταρχικά καθεστώτα έχει σαφή ανωτερότητα και πρακτικά δεν έχει εφαρμοστεί ποτέ χωρίς την ύπαρξη πάμπολλων αντιφάσεων και άρα ούτε με τρόπο που να μπορεί κάποιος να το αναλύσει και να το κρίνει.

Τα ίδια τα επιχειρήματα όμως υπέρ της διασφάλισης της ελευθερίας από την αγορά έχουν ένα βασικό πρόβλημα. Εφόσον μαζευτεί πολύς πλούτος στα χέρια λίγων, αυτοί ενδέχεται να γίνουν αρκετά ισχυροί για να ελέγξουν το κράτος. Ο ανταγωνισμός δεν αρκεί για να τους εμποδίσει στην συσσώρευση πλούτου, μια που οι επιτυχίες οδηγούν σε όλο και περισσότερες επιτυχίες και η μεταξύ τους συνεργασία για έλεγχο του κράτους εύκολα επιτυγχάνεται. Μία ανεξέλεγκτη, μη δημοκρατικά ελεγχόμενη αγορά, μπορεί εύκολα να καταλήξει να ελέγχει αυτή το κράτος. Το «μικρό κράτος» λοιπόν αυτοαναιρείται, διότι είτε θα γίνει αυταρχικό, είτε θα πάρει πίσω μέρος των αρμοδιοτήτων από την αγορά, είτε θα κάνει και τα δύο.

Αλλά και τα επιχειρήματα περί βιοτικού επιπέδου μπορούν να λειτουργήσουν μόνο σε αντιδιαστολή με ένα απολυταρχικό κράτος. Ο ανταγωνισμός δε θα

λειτουργήσει απαραίτητα υπέρ της ισορροπίας δυνάμεων, αλλά είναι πολύ πιθανό να οδηγήσει αυτούς που ανταγωνίζονται σε όλο και πιο επιβλαβείς τακτικές, εφόσον δεν μπορούν να διακρίνουν καθαρά μέσα χειρισμού, για να παραμείνουν ανταγωνίσιμοι.

Ο ανταγωνισμός όμως δεν λειτουργεί ούτε έτσι, ώστε να περιορίσει την ισχύ των οικονομικά ισχυρών, μια που αυτοί είναι περισσότερο ικανοί ν' αποφύγουν οποιαδήποτε φυσική ή νομική συνέπεια των πράξεών τους. Όσο πιο ισχυροί μάλιστα γίνονται σε σχέση με το κράτος, τόσο πιο πολύ μπορούν να παραβιάσουν κάθε είδους δικαίωμα, όπως φαίνεται και από τη συμπεριφορά ορισμένων πολυεθνικών σε κάποια κράτη.

Το «μικρό κράτος» τέλος, παρά τις αξιώσεις του για μέγιστη παραγωγικότητα, βρίσκεται προ δυσκολιών σε ορισμένους τομείς, όπως οι φυσικές καταστροφές, το περιβάλλον, η υγεία, η παιδεία και η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Ακόμα και όσον αφορά τις περιόδους που υπάρχει πλουτισμός όμως, αυτές δεν θα ωφελήσουν απαραίτητα όλους, άλλα μάλλον τους οικονομικά ισχυρούς. Διότι, εφόσον υπάρχει συμφέρον σε τακτικές, όπως οι απολύσεις και η μείωση μισθών, θα δράσουν μάλλον για χάρη του κέρδους και της ανταγωνιστικότητας, ανεξαρτήτως από άλλους παράγοντες. Γι' αυτό το λόγο τα κράτη που θα προσπαθήσουν να προσελκύσουν τους οικονομικά ισχυρούς μειώνοντας τη φορολογία και τον κατώτατο μισθό, θα καταφέρουν να κατεβάσουν παράλληλα και το βιοτικό επίπεδο. Εν τέλει, όταν η οικονομική ανάπτυξη γίνεται αυτοσκοπός, θυσιάζονται μάλλον όλα τα άλλα. Αυτό σημαίνει ότι, στην καλύτερη περίπτωση, το «μικρό κράτος» συνιστά αναγκαιότητα, που προέρχεται από τον ανταγωνισμό της παγκοσμιοποίησης, αλλά ακόμα και αυτό αμφισβητείται.

Από την άλλη, ένα πιο εκτεταμένο κράτος δεν είναι οπωσδήποτε αυταρχικό, όπως αξιώνουν τα επιχειρήματα υπέρ του «μικρού κράτους», ούτε αντίθετο με την θεωρία του φιλελευθερισμού, όπως δείχνουν τα επιχειρήματα του Hayek. Δύναται να είναι υπόλογο στους πολίτες και να ελέγχεται μέσω της διαφάνειας και της διάκρισης εξουσιών. Το «μικρό κράτος» από την άλλη, έχει μικρότερη δυνατότητα να ελέγχεται με οποιοδήποτε τρόπο, αφού οι τομείς που μπορεί να ελέγξουν ο ένας τον άλλο συρρικνώνονται, η διαφάνεια παύει να υπάρχει, η εφαρμογή και πιθανόν η θεσμοθέτηση της νομοθεσίας καθίστανται ευάλωτες σε οικονομικό έλεγχο από τους οικονομικά ισχυρούς, η ικανότητα των πολιτών ν' ασχοληθούν με την πολιτική μειώνεται και τα δικαιώματα του πολίτη περνάνε εκτός του πολιτικού ελέγχου.

Το γεγονός ακόμα, ότι ο κρατικός έλεγχος οδηγεί πάντα σε λιγότερο αποτελεσματικές διεργασίες είναι αμφισβητήσιμο. Ακόμα και εντός της παγκοσμιοποίησης φαίνεται να υπάρχουν κράτη που λειτουργούν

αποτελεσματικά, χωρίς να είναι «μικρά» και η τακτική «μεγάλοι φόροι, πολλές κρατικές δαπάνες» αποτελεί φαινόμενο, που ιστορικά έχει λειτουργήσει εντός δημοκρατικών κοινωνιών.

Εν τέλει, παρά την απήχηση του «μικρού κράτους» στην πολιτική και την υπεράσπιση αυτού από σοβαρούς θεωρητικούς, η αποδοτικότητα και η ηθική του υπόσταση φαίνεται ότι αποτελούν μύθο, αν κάποιος αρνηθεί να δεχθεί ορισμένες (μη αποδεδειγμένες επαρκώς) παραδοχές πάνω στη φύση του κράτους, της αγοράς και του ανεξέλεγκτου ανταγωνισμού.

Βιβλιογραφία

- 1) Bagley, B. M. (1988). «US Foreign Policy and the War on Drugs: Analysis of a Policy Failure.» *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, τομ. 30 τευχ. 2/3, 189-212. doi:10.2307/165986
- 2) Bennett J. R. (1988) «Censorship by the Reagan Administration», στο *Index on Censorship*, τομ. 17 τευχ. 7, σελ. 28-32, DOI: 10.1080/03064228808534489
- 3) Burger, R. (1987). «The Meese Report on Pornography and Its Respondents: A Review Article» στο *The Library Quarterly: Information, Community, Policy*, τομ. 57 τευχ. 4, σελ. 436-447. Ανακτήθηκε από: www.jstor.org/stable/4308184 (Ανακτήθηκε στις: 25/4/2020)
- 4) Deva, S. (2003) «Human Rights Violations By Multinational Corporations and International Law: Where from Here?» *Connecticut Journal of International Law*, τομ. 19, σελ. 1-57, Ανακτήθηκε από :SSRN: <https://ssrn.com/abstract=637665> (Ανακτήθηκε στις: 9/5/2020)
- 5) Evans, M. (2011) «Η θεωρία των ελίτ» στο Hay C., Lister M., Marsh D. *Το κράτος: θεωρίες και δημόσιες πολιτικές* , Αθήνα: εκδόσεις Σαβάλλας σελ. 78-107
- 6) Finlayson, A. Martin J. (2011) «Μεταδομισμός» στο Hay C., Lister M., Marsh D. *Το κράτος: θεωρίες και δημόσιες πολιτικές* , Αθήνα: εκδόσεις Σαβάλλας 254-279
- 7) Friedman M. (1982) «Capitalism and Freedom», Σικάγο: The university of Chicago Press (εκδόθηκε πρώτη φορά το 1962) ανακτήθηκε από: <https://archive.org/details/friedman-milton-capitalism-and-freedom/page/n2/mode/1up> (Ανακτήθηκε στις 20/1/2020)
- 8) Hay, C. (2011) «(Τι είναι μαρξιστικό στη) μαρξιστική θεωρία του κράτους;» στο Hay C., Lister M., Marsh D. *Το κράτος: θεωρίες και δημόσιες πολιτικές* , Αθήνα: εκδόσεις Σαβάλλας σελ. 108-137
- 9) Hayek F. A. (2001) «The road to serfdom» , Λονδίνο: Routledge, (Πρωτότυπη δουλειά εκδόθηκε το 1944)
- 10) Hayek F.A. (1948) «Individualism and economic order» , Σικάγο: The university of Chicago Press ανακτήθηκε από: https://cdn.mises.org/Individualism%20and%20Economic%20Order_4.pdf (Ανακτήθηκε στις 20/1/2020)
- 11) Heywood A. (2011) «Βασικές έννοιες της πολιτικής επιστήμης», επιμ. Μαραντζίδης N., Αθήνα: εκδόσεις Επίκεντρο σελ. 38-41, 44-47
- 12) Hindmoor, A. (2011) «Δημόσια επιλογή» στο Hay C., Lister M., Marsh D. *Το κράτος: θεωρίες και δημόσιες πολιτικές* , Αθήνα: εκδόσεις Σαβάλλας 138-165
- 13) Kantola, J. (2011) «Φεμινισμός» στο Hay C., Lister M., Marsh D. *Το κράτος: θεωρίες και δημόσιες πολιτικές* , Αθήνα: εκδόσεις Σαβάλλας 197-222
- 14) Laski, H. J. (1984) «Εισαγωγή στην πολιτική», μετ. Καραγιάννης. Γ. , Αθήνα: Κάλβος, (Πρωτότυπη δουλειά εκδόθηκε το 1931)

- 15) Marsh, D., Smith N.J., Hothi N. (2011) «Παγκοσμιοποίηση και κράτος» στο Hay C., Lister M., Marsh D. *Το κράτος: θεωρίες και δημόσιες πολιτικές*, Αθήνα: εκδόσεις Σαβάλλας 280-307
- 16) McAnaney, J., McAnaney, D., Musulin, R., Walker, G., & Crompton, R. (2016). «Government-sponsored natural disaster insurance pools: A view from down-under». *International Journal of Disaster Risk Reduction*, τομ. 15, σελ. 1–9. doi:10.1016/j.ijdrr.2015.11.004
- 17) Ottone, S., Ponzano, F., & Andrighetto, G. (2018). «Tax compliance under different institutional settings in Italy and Sweden: an experimental analysis.» *Economia Politica*, τομ. 35 τευχ. 2, σελ. 367–402. doi:10.1007/s40888-018-0093-7
- 18) Paterson, M. Doran, P. Barry, J. (2011) «Περιοδική Θεώρηση» στο Hay C., Lister M., Marsh D. *Το κράτος: θεωρίες και δημόσιες πολιτικές*, Αθήνα: εκδόσεις Σαβάλλας 223-253
- 19) Peters, B.G., Pierre J. (2011) «διακυβέρνηση, κυβέρνηση και κράτος» στο Hay C., Lister M., Marsh D. *Το κράτος: θεωρίες και δημόσιες πολιτικές*, Αθήνα: εκδόσεις Σαβάλλας σελ. 336-355
- 20) Plotnick, R. D. (1993). «Changes in Poverty, Income Inequality, and the Standard of Living in the United States during the Reagan Years.» *International Journal of Health Services*, τομ. 23 τευχ. 2, σελ. 347–358. doi:10.2190/h95u-ex9e-qpm2-xa94
- 21) Rappaport, A. (1987). «Linking Competitive Strategy and Shareholder Value Analysis». *Journal of Business Strategy*, τομ. 7 τευχ. 4, σελ. 58–67. doi:10.1108/eb039176
- 22) Reagan W.R. (1981) «Inaugural Address» στο αρχείο Reagan Library ανακτήθηκε από: <https://www.reaganlibrary.gov/research/speeches/inaugural-address-january-20-1981> (ανακτήθηκε στις: 25/4/2020)
- 23) Rowland, D., Lyons, B. and Edwards, J., 1988. «Medicaid: health care for the poor in the Reagan era.» *Annual review of public health*, τομ. 9 τευχ. 1, σελ. 427-450. Ανακτήθηκε από <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev.pu.09.050188.002235> (Ανακτήθηκε στις: 25/4/2020)
- 24) Sainato, M. (2020). « 'A slap in the face': AT&T workers upset jobs slashed despite Trump tax cuts» <https://www.theguardian.com/> ανακτήθηκε από <https://www.theguardian.com/business/2020/mar/10/at-and-t-layoffs-jobs-slashed-trump-tax-cuts> (Ανακτήθηκε στις: 9/5/2020)
- 25) Schmidt, V. (2011) «Θεσμισμός» στο Hay C., Lister M., Marsh D. *Το κράτος: θεωρίες και δημόσιες πολιτικές*, Αθήνα: εκδόσεις Σαβάλλας 166-196
- 26) Smith, M. (2011) «πλουραλισμός» στο Hay C., Lister M., Marsh D. *Το κράτος: θεωρίες και δημόσιες πολιτικές*, Αθήνα: εκδόσεις Σαβάλλας σελ. 51-77
- 27) Sorensen, G. (2011) «ο μετασχηματισμός του κράτους» στο Hay C., Lister M., Marsh D. *Το κράτος: θεωρίες και δημόσιες πολιτικές*, Αθήνα: εκδόσεις Σαβάλλας σελ. 308-335